

The Greek Review of Social Research

Vol 142 (2014)

142, A

Greek national identity: markers and significations

Χαρά Στρατουδάκη

doi: [10.12681/grsr.103](https://doi.org/10.12681/grsr.103)

Copyright © 2014, Χαρά Στρατουδάκη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Στρατουδάκη Χ. (2014). Greek national identity: markers and significations. *The Greek Review of Social Research*, 142, 3–39. <https://doi.org/10.12681/grsr.103>

Χαρά Στρατουδάκη*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΟΔΟΤΗΣΕΙΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία μας επιχειρεί να αφουγκραστεί τα πραγματικά υποκείμενα της εθνικής ταυτότητας: τα μέλη του έθνους. Αξιοποιώντας ως αφετηρία την έννοια των «σημάνσεων» της ταυτότητας, ιχνηλατεί τις διαδρομές της εθνικής ταυτότητας των εκπαιδευτικών των διαπολιτισμικών σχολείων του Νομού Αττικής. Με οδηγό τις σημάνσεις που αναφέρονται στον ιδανικό και πραγματικό εθνικό εαυτό, τον εθνικό χρόνο και τον υποκειμενικό ορισμό του έθνους, οδηγείται σε τέσσερις διαφορετικές ταυτοτικές αφηγήσεις, τέσσερις εκδοχές της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας. Λέξεις κλειδιά: εθνική ταυτότητα, σημάνσεις της ταυτότητας, εκπαιδευτικοί των διαπολιτισμικών σχολείων, ο «ιδανικός» Έλληνας, ο «πραγματικός» Έλληνας.

Λέξεις κλειδιά: εθνική ταυτότητα, σημάνσεις της ταυτότητας, εκπαιδευτικοί των διαπολιτισμικών σχολείων, ο «ιδανικός» Έλληνας, ο «πραγματικός» Έλληνας.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η βιβλιογραφία για την εθνική ταυτότητα πολλαπλασιάζεται χρόνο με τον χρόνο.¹ Κι όμως, πίσω από το έργο που παράγεται μπορεί κανείς να διαγνώσει την επανάληψη και την ομοιομορφία. Ορισμένα κείμενα σημαντικών συγγραφέων (όπως του Gellner, 2002· του Kedourie, 1999· του Anderson, 1997 ή του Smith, 2000)

---

*Δρ Κοινωνιολογίας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

1. Από την ελληνική παραγωγή βλ. μεταξύ άλλων: Βέικος, 1993· Δεμερτζής, 1996· Λέκκας, 1996· Λέκκας, 2001· Μιχαλοπούλου κ.ά., 1998· Σβορώνος, 2004· Τσουκαλάς, 1999.

έχουν καταστεί ιδεολογικό ευαγγέλιο: όχι μόνον αξιοποιούνται χωρίς επιφύλαξη σε διαφορετικές ταυτότητες, αλλά ενίοτε φαίνεται να προσανατολίζουν την έρευνα σε συμβατά αποτελέσματα. Κεντρικό γνώρισμα της δεσπόζουσας τάσης στην υφιστάμενη βιβλιογραφία είναι ο προσανατολισμός στην ανάλυση των θεσμικά παραγόμενων δημόσιων λόγων² (π.χ. ο λόγος της πολιτικής, ο λόγος του σχολείου, ο λόγος των εφημερίδων, κ.λπ.). Ακόμη και όταν απευθύνεται ερευνητικά στα μέλη του έθνους, ουσιαστικά τους ζητά να δηλώσουν τον βαθμό συμφωνίας τους με τη δημόσια κατασκευασμένη ταυτότητα.

Η παρούσα εργασία ξεκινά από διαφορετική επιστημολογική αφηγηρία: εστιάζει στις σιωπηλές μάζες, οι οποίες αποτελούν το πραγματικό υποκείμενο της εθνικής ταυτότητας (Connor, 1994: 212). Η μελέτη του «μαύρου κουτιού» της εθνικής ταυτότητας, δηλαδή της ανείπωτης ταυτότητας των μελών του έθνους, δεν μπορεί να στηρίζεται αποκλειστικά στους δημόσιους λόγους (Jacobson, 1997: 181). Με τα λόγια του Hobsbawm, «το αν ένα σώμα ανθρώπων θεωρεί τον εαυτό του «έθνος» δεν μπορεί να καθοριστεί απλώς με το να συμβουλευόμαστε συγγραφείς ή πολιτικούς» (Hobsbawm, 1994: 21). Επομένως, παράλληλα με τους δημόσιους λόγους, δικαιούμαστε να διερωτηθούμε για την εθνική ταυτότητα των μελών του έθνους, για τους ιδιωτικούς λόγους και τις σιωπές που συγκροτούν τη βιωμένη εθνική ταυτότητα ως μέρος της ατομικής ταυτότητας. Μια τέτοια επιλογή επιβάλλει να εγκαταλείψουμε τις βεβαιότητες και να υιοθετήσουμε μια αγνωστικιστική στάση, να προσεγγίσουμε δηλαδή το κοινό χωρίς να επιδιώκουμε να του επιβάλουμε τις γνώσεις και τις θεωρίες μας (Hobsbawm, στο ίδιο).

Η υιοθέτηση του αγνωστικισμού έχει επιπτώσεις τόσο στις έννοιες που χρησιμοποιούμε για να προσεγγίσουμε την εθνική ταυτότητα, όσο και στις μεθοδολογικές και τεχνικές επιλογές κατά τη διαμόρφωση των εργαλείων μας.

2. ΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Η έρευνά μας εστιάζει στις «σημάνσεις» της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και στους τρόπους με τους οποίους συνθέτουν σημαί-

---

2. Βλ. ενδεικτικά Αβδελά, 1998· Ανδρεάδης, 1989· Καψάλης κ.ά. (επιμ.), 2000· Κουλούρη, 1989· Μήλλας, 2001· Παναγιωτοπούλου, 1996· Φραγκουδάκη και Δραγώνα, 1997· Χαραλάμπης κ.ά., 2000· Tzanelli, 2006.

νουςες ταυτοτικές προτάσεις. Ως «σημάνσεις» αντιλαμβανόμαστε τα φανερά ή αόρατα (π.χ. τα ψυχικά ή ηθικά) χαρακτηριστικά που είναι πιθανό να επικαλεστούν τα άτομα για να υποστηρίξουν το αίτημα συμμετοχής τους στην εθνική ταυτότητα και να διαπραγματευθούν αντίστοιχα αιτήματα εκ μέρους τρίτων (McCrone, 2002· McCrone et. al., 1998· Kiely κ.ά., 2001). Συνεπώς, σημάνσεις της ελληνικής εθνικής ταυτότητας είναι τα γνωρίσματα, τα προτερήματα αλλά και οι αδυναμίες που επικαλούνται όσοι θέλουν να υποστηρίξουν πως είναι Έλληνες και να αποφανθούν για την ταυτότητα άλλων ανθρώπων. Τέτοια χαρακτηριστικά συναντούμε συχνά και στους δημόσιους λόγους (Condor, 2000: 179), και συνήθως τα αντιμετωπίζουμε ως στερεότυπα. Μάλιστα, σε μια εποχή κρίσης κατά την οποία πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις εμφανίζονται στην κεντρική σκηνή, ο κατάλογος των χαρακτηριστικών αυτών ενδέχεται να εμπλουτίζεται, το λεξικό των σημάνσεων αναδιευθετείται. Ωστόσο, οι ατομικές επιλογές επιτρέπουν μια ουσιαστικότερη κατανόηση των πραγματικών νοημάτων που διαμορφώνονται πέραν των δημοσίων λόγων, όχι όμως ερήμην τους. Τα χαρακτηριστικά με τα οποία περιγράφουν τα μέλη του έθνους τον εθνικό εαυτό μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται οι υπόρρητες σημασίες πέρα και πίσω από τα στερεότυπα, αρθρώνονται σε σημαίνουσες σειρές, συγκροτούν ιεραρχίες χαρακτηριστικών με διαφορετική βαρύτητα. Επομένως, όταν μεταθέτουμε το πεδίο της έρευνας από τους δημόσιους στους ιδιωτικούς λόγους περί ταυτότητας, το ερευνητικό ερώτημα αναδιατυπώνεται ως εξής: από το σύνολο των διαθέσιμων στερεοτύπων, *ποια είναι εκείνα που χρησιμοποιούν τα μέλη του έθνους; Χρησιμοποιούν και άλλες, μη στερεοτυπικές σημάνσεις, και ποιες είναι αυτές; Και τέλος, με ποιον τρόπο συντίθενται όλα αυτά μεταξύ τους για να διαμορφώσουν αιτήματα των πολιτών για συμμετοχή τους στο έθνος;*

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, αντίστοιχα εγχειρήματα ήταν σπάνια στη διεθνή βιβλιογραφία. Ακόμη και σήμερα, η έκταση της υφιστάμενης βιβλιογραφίας παραμένει περιορισμένη, ενώ δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε κάτι ανάλογο στη χώρα μας. Έτσι, τα ερείσματα που διέθετε η έρευνα ήταν ελάχιστα.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο σύνολο των ατόμων που υπηρετούσαν το 2002 ως εκπαιδευτικοί στα διαπολιτισμικά σχολεία του νομού Αττικής (n=137). Πέντε άτομα αρνήθηκαν να συμμετάσχουν, και έτσι το δείγμα αποτέλεσαν 132 άτομα. Ο κύριος λόγος που οδήγησε στην επιλογή των εκπαιδευτικών των διαπολιτισμικών σχολείων ήταν ότι αντιμετωπίζουν καθημερινά την ετερότητα – κάτι που σύμφωνα με τη θεωρία σημαίνει πως η εθνική ταυτότητα είναι ενεργά παρούσα στη συνείδησή τους (salient).³ Η βαρύνουσα θέση της εθνικής ταυτότητας την περίοδο διεξαγωγής της εμπειρικής έρευνας ενισχυόταν και από δύο γεγονότα: τη σύγκρουση ανάμεσα στον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο και την τότε κυβέρνηση για τις ταυτότητες, και τη δημόσια αντιπαράθεση για τους «Αλβανούς σημαιοφόρους» στις παρελάσεις.

Η αναζήτηση των σημάνσεων της ταυτότητας, όπως τις περιγράψαμε παραπάνω, οδήγησε στην υιοθέτηση ανοικτών ερωτήσεων. Στόχος μας ήταν να περιορίσουμε την ερευνητική αυθαιρεσία (Peabody, 1999: 66· de Raad και Peabody, 2005) και να καταγράψουμε τον πλούτο των σημάνσεων (Larsen κ.ά., 1992· Csepe, 1989).

Συνολικά το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε 43 ερωτήσεις, ήταν ανώνυμο και η συμπλήρωση έγινε κατά τη διάρκεια συνέντευξης από την ερευνήτρια.

4. ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΑ ΣΗΜΑΔΙΑ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Κατά την αναζήτηση των γνωρισμάτων που αποτελούν σημάνσεις της ταυτότητας, στραφήκαμε στη διερεύνηση των αντιλήψεων του δείγματος για την πραγματική και την ιδεατή εικόνα του εθνικού εαυτού. Τόσο στους δημόσιους λόγους όσο και στην καθημερινή πρακτική συναντούμε τέτοιες αναφορές, με διαπιστωτικό συχνά χαρακτήρα και σε μεγάλο βαθμό στερεοτυπικές, οι οποίες ωστόσο δεν είναι σαφές αν συγκροτούν ένα ενιαίο και μοναδικό σύνολο γνωρισμάτων. Στην έρευνά μας αποφύγαμε να χρησιμοποιήσουμε οποιονδήποτε ορισμό. Αξιοποιήσαμε λέξεις που είναι γνωστές, αλλά αφήσαμε τους ερωτηθέντες να υποδείξουν το νόημα με το οποίο τις αντιλαμβάνονται.

---

3. Οι εκπαιδευτικοί έχουν αξιοποιηθεί ως δείγμα για τη μελέτη της εθνικής ταυτότητας. Εμείς τους ζητήσαμε να εκφράσουν την προσωπική άποψή τους για το έθνος και την ταυτότητα. Δεν τους ζητήσαμε να τοποθετηθούν απέναντι στον λόγο του σχολείου, όπως διαμορφώνεται από το αναλυτικό πρόγραμμα και τα σχολικά βιβλία.

Αναζητήσαμε σημάδια, οι οποίες αναφέρονται στον ιδανικό και στον πραγματικό εθνικό εαυτό. Ζητήσαμε από τους εκπαιδευτικούς του δείγματος να αναφέρουν μέχρι τρεις «αξίες της ελληνικότητας»⁴ και μέχρι τρεις «λέξεις που χαρακτηρίζουν τους Έλληνες». Οι εικόνες του πραγματικού και του ιδανικού εαυτού λειτουργούν συμπληρωματικά. Φυσικά, δεν εμφανίζονται εν κενώ. Μία εκδοχή τους δημιουργείται, συντηρείται και αναδημιουργείται στο πλαίσιο των δημόσιων (θεωρητικών, πολιτικών, μηντιακών) λόγων. Όσο αμφιταλαντεύονται ανάμεσα στην «Ψωροκώσταινα» και την εκσυγχρονισμένη Ελλάδα, ανάμεσα στην τριτοκοσμική και την ευρωπαϊκή Ελλάδα, η σύγκριση θα αναζητά το διαφεύγον σημείο της ισορροπίας. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι πίσω από την αμφιθυμία βρίσκεται η αξιολόγηση του παρόντος, και εδώ η σημασία του «ιδανικού Έλληνα» είναι καταλυτική. Η απόσταση ανάμεσα στην εξιδανίκευση και την πραγματικότητα μπορεί βέβαια να είναι στρεβλή, είναι όμως καθοριστική για την ταυτότητα, καθώς τα άτομα τη βιώνουν ως απόλυτα πραγματική.

Επίσης, αναζητήσαμε σημάδια οι οποίες αναφέρονται στον εθνικό χρόνο και τα πρότυπα σχέσης του ατόμου με το έθνος. Αυτή τη διπλή λειτουργία επιτελούν οι προσωπικότητες του παρελθόντος, οι πρωταγωνιστές της εθνικής ιστορίας. Για τον λόγο αυτό ζητήσαμε από τους εκπαιδευτικούς να κατονομάσουν «προσωπικότητες του παρόντος ή του παρελθόντος που επηρέασαν θετικά ή αρνητικά την πορεία της ελληνικής ιστορίας», περιορίζοντας τον αριθμό των απαντήσεων στις τρεις για κάθε κατηγορία.

---

4. Ο όρος «ελληνικότητα» χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα ως μια εύλογη μετωνυμία, στη θέση του περιφραστικού «ελληνική εθνική ταυτότητα». Με αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιεί η Jacobson τον όρο «Britishness», προκειμένου να περιγράψει «το σύνθετο ζήτημα της βρετανικής εθνικής ταυτότητας» (Jacobson, ό.π.: 181. Πρβλ. Langlands, 1999). Παράλληλα, ο όρος αυτός είναι οικείος από το δημόσιο λόγο και την πολιτική ρητορική, και επαρκώς ευρύς ώστε να μπορεί να τον ερμηνεύει κανείς κατά βούληση: άλλωστε, αυτή η προσωπική ερμηνεία του εθνικού υπήρξε το ζητούμενο της έρευνας. Ο Τσουκαλάς παρατηρεί πως «η Italinità, η Hispanidad, η ελληνικότητα, όπως αργότερα η Mexicanidad, η αραβικότητα ή, σήμερα, η αφρικανικότητα είναι κρυσταλλωμένα ιδεολογήματα που αντιτάσσουν στα επεισόδια θεσμικά πρότυπα της εξάρτησης τα ουτοπικά και ρομαντικά οράματα της αντίστασης και της αυθεντικότητας» (Τσουκαλάς, 1996: 262). Από την άλλη μεριά, ο Herzfeld –πολύ εγγύτερα στον τρόπο που χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο– αναφέρεται στην «ελληνικότητα» ως το πεδίο όπου συναντώνται οι δύο διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες οι οποίες σχηματικά τιτλοφορούνται ως «ρωμοσύνη» και «ελληνισμός» (Herzfeld, 1998: 130). Για τη χρήση του όρου με συναφείς τρόπους, πρβλ. Τζιόβας, 1989.

4.1. Ο ιδανικός Έλληνας

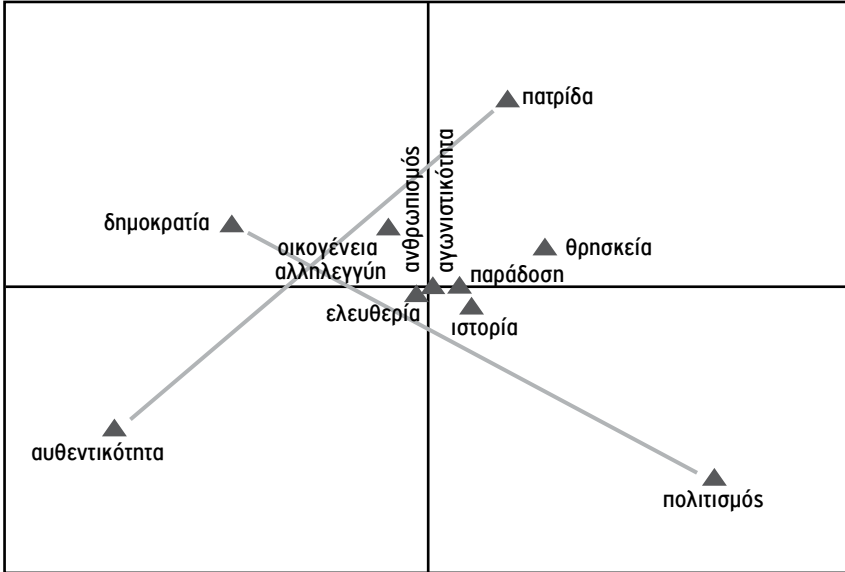
Αναζητήσαμε τον ιδανικό εθνικό εαυτό, ζητώντας από τους εκπαιδευτικούς του δείγματος να κατονομάσουν έως τρεις «αξίες της ελληνικότητας». Αξιοποιώντας βιβλία και κείμενα που αναφέρονται σε αξίες,⁵ καθώς επίσης και τις λεξιλογικά προφανείς στον καθημερινό λόγο συνδέσεις, συνοψίσαμε τις 304 «αυθόρμητες» απαντήσεις σε έναν κατάλογο 12 «αξιών». Τέσσερις από αυτές συγκεντρώνουν το 46,7% των απαντήσεων (Πίνακας 1), οι οποίες –στην αντίληψη των ερωτηθέντων– σηματοδοτούν τον αξιακό ορίζοντα της ελληνικότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Αξίες της ελληνικότητας (μέχρι 3 απαντήσεις)

Αξίες	% των απαντήσεων
Πολιτισμός	14,8
Αυθεντικότητα	13,8
Πατρίδα	10,5
Δημοκρατία	7,6
Θρησκεία	6,6
Παράδοση	5,6
Ιστορία	4,6
Ελευθερία	4,3
Οικογένεια	3,6
Αγωνιστικότητα	3,3
Αλληλεγγύη	3,3
Ανθρωπισμός	2,6
Άλλο	19,4
Σύνολο	100,0

5. Η ποικιλομορφία των απαντήσεων δεν ήταν μόνο αναμενόμενη αλλά και ευπρόσδεκτη. Ωστόσο απαιτούσε μια προσπάθεια συγκέντρωσης των διατυπώσεων σε εννοιολογικά συνεκτικές ομάδες. Το έργο αυτό δεν υπήρξε ούτε εύκολο ούτε αυτονόητο, στο βαθμό που η σύνθεση δεν μπορούσε να στηριχθεί σε κάποιον προϋφιστάμενο «καμβά» ούτε, φυσικά, στο λεξικό. Έτσι, προσφύγαμε σε έναν μικρό αριθμό κοινωνιολογικών, ανθρωπολογικών και άλλων κειμένων (ενδεικτικά: Leigh-Fermor, 1966· Βακαλόπουλος, 1983· Τσουκαλάς, 1996· Herzfeld, ό.π· Ζιάκας, 2003· Καραποστόλης, 2010· και το αφιέρωμα «Οι αξίες και η συμβολή τους στη διαμόρφωση της ταυτότητας των Ελλήνων» του *Monthly Review Μηνιαία Επιθεώρηση*, 39 (104), Μάρτιος 2008). Αξιοποιήσαμε επίσης κείμενα από τον δημόσιο λόγο της εποχής, τα οποία μας επέτρεψαν την κατανόηση «κοινότοπων» (banal) συνδέσεων μεταξύ όρων και εννοιών στον καθημερινό λόγο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Πολυδιάστατη κλίμακα των αξιών της ελληνικότητας

Η ανάλυση (Διάγραμμα 1) δείχνει πώς μπορούμε να διακρίνουμε τις αξίες σε *πολιτικές* («πατρίδα», «δημοκρατία») και *πολιτισμικές* («αυθenticότητα», «πολιτισμός»). Σε αυτό το σχήμα μπορούμε να «διαβάσουμε» την εθνική, την πολιτική και την πολιτισμική διαδρομή της ελληνικής ιστορίας, όπως εγγράφεται στην εθνική ταυτότητα.

Ποσοτικά ισχυρότερες οι πολιτισμικές αξίες, επαναλαμβάνουν δύο διαφορετικές εκδοχές στις οποίες οι μελετητές (αλλά και ταξιδιώτες-παρατηρητές όπως ο Leigh-Fermor) διέγνωσαν μια εσωτερική διχοστασία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.⁶ Ωστόσο, όπως

6. Πρόκειται για την περίφημη και πολυσυζητημένη διάκριση μεταξύ δύο πολιτισμικών παραδόσεων και των αντίστοιχων ταυτοτικών λόγων: η μία έλκει την καταγωγή της από τις λαϊκές παραδόσεις, οι οποίες φέρονται να αντλούν την καταγωγή τους από την περίοδο του Βυζαντίου και της οθωμανικής κυριαρχίας και χαρακτηρίζονται από την αναφορά στη «ρωμοσύνη»: η άλλη συνδέεται με τον Διαφωτισμό, φέρεται να συνδέεται με τη νεωτερικότητα και τη Δύση και χαρακτηρίζεται από την αναφορά στην κλασική αρχαιότητα και τον «ελληνισμό». Ο Διαμαντούρος αναφέρεται στη διάκριση αυτή χρησιμοποιώντας τον όρο «πολιτισμικός δυισμός» (2000), ο Τσουκαλάς αναφέρεται σε μια ταυτότητα «εξ ορισμού αντιφατική και (...) σχιζοφρενική» (ό.π.: 258), ο Leigh-Fermor σε «δύλημμα» (ό.π.: 96, και 1980: 709), ενώ ο Herzfeld υποστηρίζει πως πρόκειται για μια «συμβολική αντίθεση» (ό.π.: 131).

υποστηρίζει ο Herzfeld, η διάγνωση της σχάσης αφορά περισσότερο τους μελετητές και λιγότερο την ελληνική ταυτότητα. Πολιτισμός και αυθεντικότητα σημαίνουν δύο διαφορετικές διαδρομές, τις οποίες δεν είναι απαραίτητο να τις βιώνουν τα μέλη του έθνους ως αντιτιθέμενες. Η μεταξύ τους αντίστιξη είναι συμβολική, καθώς ο πρώτος συνδέεται με «ένα μεγαλοπρεπές αποϊστορικοποιημένο κλασικό παρελθόν προορισμένο για εξωτερική χρήση», και η δεύτερη με «μία ιδεολογία οικειότητας» (Herzfeld, ό.π.: 85). Έτσι, φαντάζει εύλογη η δεσπόζουσα θέση του αρχαιοπρεπούς πολιτισμού στους δημόσιους λόγους και πιθανή η υποκατάστασή του από απλούστερες, οικείες και καθημερινές αξίες όταν η ταυτότητα γίνεται ένα με το φόντο του τετριμμένου ατομικού βίου.

Δίπλα σε αυτές, όμως, οι εκπαιδευτικοί του δείγματος ανέδειξαν δύο πολιτικές αξίες («πατρίδα», «δημοκρατία»), οι οποίες συμπληρώνουν τον αξιακό ορίζοντα της ταυτότητας. Το πέρασμα από τις πολιτισμικές στις πολιτικές αξίες παραπέμπει στη διαδικασία «μετάπτωσης» που αναφέρει ο Τσαούσης. Η μετάπτωση αυτή εγγράφεται στην ελληνική ιστορία, διήρκεσε έναν αιώνα και συμπίπτει με την επίπονη «προσπάθεια σύμπτωσης των εδαφικών ορίων του έθνους και του κράτους» (Τσαούσης, 1983: 21). Στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, η μετατόπιση των ορίων επέφερε αναδιατυπώσεις στο περιεχόμενο της ταυτότητας (Σκοπετέα, 1988· Τσουκαλάς, 1985· Βόγλη, 2007). Η «πατρίδα» εισάγει μια παράμετρο πολιτικής τάξεως στην εθνική ταυτότητα, όντας από τη μεριά του έθνους. Η γεωγραφική ασάφεια που τη χαρακτηρίζει, από την Επανάσταση ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, ανταποκρίνεται στην ένταση ανάμεσα στα πραγματικά κρατικά σύνορα και τα ιδανικά επιθυμητά όρια. Και αυτή η ένταση, με τη σειρά της, ανταποκρίνεται στην ανάγκη διεύρυνσης του κράτους, ώστε να αντιστοιχεί στο έθνος. Με την καταστροφή και τη μετατροπή των Ελλήνων της Μ. Ασίας σε πρόσφυγες, το έθνος συρρικνώθηκε βίαια και ανταποκρίθηκε εκείνο πλέον στα όρια του κράτους. Όσο τραυματική και αν ήταν αυτή η εξέλιξη για την εθνική ταυτότητα, οδήγησε «σταδιακά σε μια μετατόπιση της έμφασης από το έθνος στο λαό» (Τσαούσης, ό.π.: 25). Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται η δημοκρατία ως «αξία» της ταυτότητας, ανασηματοδοτώντας τους παλαιότερους πολιτικούς αγώνες (Τσουκαλάς, 1996: 130).

Παράλληλα θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις «αξίες της ελληνικότητας» σε *δημώδεις* («δημοκρατία», «αυθεντικότητα») και *κλα-*

σικές⁷ («πατρίδα», «πολιτισμός»). Οι διακρίσεις αυτές δείχνουν πως η εθνική ταυτότητα του δείγματός μας αναγνωρίζει τη συνύπαρξη στοιχείων που η υφιστάμενη βιβλιογραφία αντιμετωπίζει ως αλληλοαποκλειόμενα: στοιχείων εθνικών/Δυτικών και εθνοτικών/Ανατολικών. Επιβεβαιώνει, επομένως την παρατήρηση του Smith πως σε κάθε ταυτότητα συνυπάρχουν στοιχεία και των δύο τύπων – σε διαφορετικές αναλογίες (Smith, ό.π.: 29).

Οι σημάνσεις που χρησιμοποιήσαν οι εκπαιδευτικοί του δείγματος δείχνουν πως στη διαπραγμάτευση της ταυτότητας εμφιλοχωρούν τόσο εθνικά όσο και εθνοτικά στοιχεία. Και αυτό παρέχει στα άτομα την απαραίτητη ευελιξία, όταν επικαλούνται τη συμμετοχή τους στο έθνος. Πρόκειται για εναλλακτικές μορφές «αυτοπαρουσίασης και αυτογνωσίας», ώστε τελικά θα πρέπει να τις αντιμετωπίσουμε «περισσότερο ως εύκαμπτο όργανο σκέψης παρά ως απόλυτο και ντετερμινιστικό μοντέλο» (Herzfeld, ό.π.: 131).

4.2. Ο «πραγματικός» Έλληνας

Απέναντι σε αυτήν την ιδανική εικόνα του εθνικού εαυτού, επιδιώξαμε να ανασυγκροτήσουμε την εικόνα του «πραγματικού» εαυτού, όπως την αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί του δείγματος. Η εικόνα αυτή, όπως δείχνει η υφιστάμενη βιβλιογραφία και για την ατομική ταυτότητα, μπορεί να είναι διαστρεβλωμένη και να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, να είναι σε γενικές γραμμές θετική για το έθνος ώστε να προσφέρει στα μέλη του «ένα αίσθημα μοναδικότητας σε σύγκριση με άλλα άτομα, και συνοχής στη διάρκεια του χρόνου» (McCrae & Costa Jr, 1996: 58). Επίσης, είναι αναμενόμενο πως η εικόνα θα στηρίζεται και σε στερεότυπα, καθώς συνδιαμορφώνεται και αναπαράγεται από ποικίλες πηγές, όπως οι εθνικές ιστορικές αφηγήσεις, τα δημοσιεύματα του Τύπου, ο καθημερινός λόγος, τα ανέκδοτα κ.λπ. Με αυτόν τον τρόπο, «οι εικόνες

---

7. Χρησιμοποιούμε τους όρους «δημόδης» και «κλασικός» σε αναφορά προς τη διάκριση μεταξύ «Ρωμού» και «Έλληνα», την οποία μνημονεύσαμε παραπάνω. Δανειζόμαστε τους όρους από τον πρόλογο του Δ.Γ. Τσαούση στη μετάφραση του κειμένου του P. Leigh-Fermor με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Το Ελληνο-Ρωμείο δίλημμα». Ο Τσαούσης αναφέρεται στη «σύγκρουση μεταξύ δημόδους και λογίας παράδοσης, μεταξύ του λαϊκού και του κλασικού πολιτισμού, μεταξύ του άμεσου και του απότερου παρελθόντος» (Leigh-Fermor, 1980: 709).

του εθνικού χαρακτήρα είναι αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινής κοινωνικής γνώσης και –κατά συνέπεια– της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας» (Wilterdink, 1992: 31).

Το γεγονός ότι οι αντιλήψεις των μελών του έθνους μπορεί να είναι στερεοτυπικές, δηλαδή προκατειλημένες και ανορθολογικές (Peabody, 1985: 5-6), δεν συνιστά εμπόδιο για τη δική μας έρευνα. Το ζητούμενο δεν είναι να αποκαταστήσουμε μια υποτιθέμενη «αυθεντική» και έγκυρη εικόνα του εθνικού εαυτού και των χαρακτηριστικών του, αλλά να ανασυγκροτήσουμε την αντίληψη του κοινού πως τέτοια χαρακτηριστικά υφίστανται, και να μελετήσουμε τις επιπτώσεις της αντίληψης αυτής στην εθνική ταυτότητα. Τα στερεότυπα, υπό αυτήν την έννοια, είναι ένα από τα λίγα μέσα που έχουμε στη διάθεσή μας για να οδηγηθούμε στην ταυτότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Λέξεις που χαρακτηρίζουν τους Έλληνες
(Μέχρι 3 απαντήσεις)*

Λέξεις	% των απαντήσεων
Αυθεντικότητα	27,9
Αλλοτριώση	19,0
Ρωμοσύνη	17,0
Ατομικισμός	9,3
Ελληνικότητα	8,5
Άλλη αξία της ελληνικότητας*	8,5
Φιλοπατρία**	4,9
Πολιτισμός**	2,8
Άλλο	51,0
Σύνολο	100,0

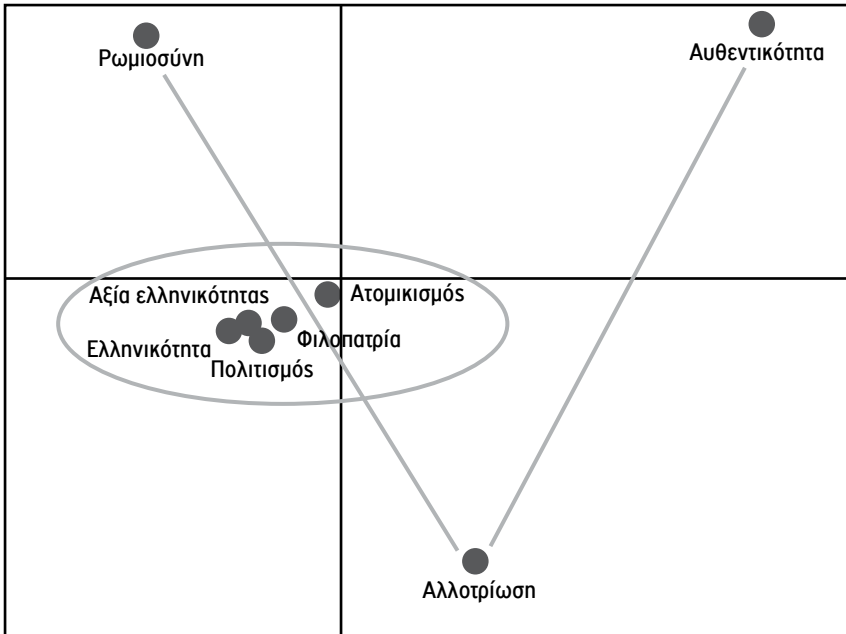
* Λέξεις που σχετίζονται με άλλη αξία της ελληνικότητας, δηλαδή «Θρησκεία», «Ελευθερία», «Αγωνιστικότητα», «Ιστορία», «Οικογένεια» κ.λπ.

** Καθώς οι αναφορές στη φιλοπατρία και τον πολιτισμό θα μπορούσαν να περιληφθούν σε περισσότερες της μιας ομάδες, προτιμήσαμε να τις διατηρήσουμε αυτοτελείς.

Η επεξεργασία των 146 λέξεων οι οποίες, κατά τη γνώμη των ερωτηθέντων, «χαρακτηρίζουν τους Έλληνες», μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε έναν μικρό αριθμό κεντρικών χαρακτηριστικών

(Πίνακας 2), με ποσοτικά δεσπόζουσες την «αυθεντικότητα»,⁸ την «αλλοτρίωση»⁹ και τη «ρωμοσύνη»¹⁰ (Διάγραμμα 2).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Πολυδιάστατη κλίμακα των λέξεων
που χαρακτηρίζουν τους Έλληνες

8. «Αυθεντικότητα»: υπό αυτόν τον τίτλο περιλαμβάνονται μια σειρά παραδοσιακών και στερεοτυπικών γνωρισμάτων που συνήθως αποδίδονται στους Έλληνες όπως η φιλοξενία, το φιλότιμο, η υπερηφάνεια και η λεβεντιά, το ελληνικό «δαιμόνιο», ο συναισθηματισμός και η εξωστρέφεια.

9. «Αλλοτρίωση»: Μια ομάδα λέξεων που παρουσιάζουν μια σκοτεινή εικόνα του εθνικού εαυτού, αντίστροφη εκείνης την οποία περιγράφει η «αυθεντικότητα». Η εικόνα που αναδύεται δημιουργεί την εντύπωση της έκπτωσης και απομάκρυνσης από τις αξίες της ελληνικότητας. Αποτελείται από λέξεις που αναφέρονται στην ανομία, την ιδιοτέλεια και την ανευθυνότητα απέναντι στο κοινωνικό σύνολο.

10. «Ρωμοσύνη»: Μια μεγάλη ομάδα λέξεων συνδέεται με τη «ρωμέικη» ταυτότητα, όπως την καταγράφει ο Patrick Leigh Fermor (1966: 107-113). Οι λέξεις αυτές αναφέρονται στον αυτοσχεδιασμό, την προκοπή, τον αυθορμητισμό, την πρακτική εξυπνάδα που περιορίζεται από την ευπιστία και την καχυποψία, και –τέλος– τη συμπάθεια για τη λεβεντιά, το γλέντι και την ομορφιά. Βλ. σχετικά Κυριακίδου-Νέστορος, 1979: 221-238, και Herzfeld, 2002: ιδίως 213- 238.

Ο άξονας «ρωμοσύνη»-«αλλοτριώση» αναδεικνύει τη διάσταση μεταξύ λαϊκής ρωμέικης ταυτότητας του καθημερινού ανθρώπου και της πονηρής, ατομοκεντρικής, χρησιμοθηρικής συμπεριφοράς που τόσο χαρακτηριστικά συνοψίζει ο Τσουκαλάς στον όρο «τζαμπατζής» (1996: 143 κ.εξ.). Η ακροβασία ανάμεσα στα δύο άκρα δείχνει πως οι εκπαιδευτικοί του δείγματος αντιλαμβάνονται τις εντάσεις μιας κοινωνίας που προσπαθεί να εκσυγχρονιστεί με επείσακτα μοντέλα, αφήνοντας περιθώρια ατομικών στρατηγικών σαν αυτές που έχουν επινοηθεί σε όλη τη διάρκεια ζωής του νέου ελληνικού κράτους. Ωστόσο, η ακροβασία δεν ισχύει στο ατομικό επίπεδο: μόνον ένα μικρό ποσοστό του δείγματος αναφέρει χαρακτηριστικά που σχετίζονται και με τη ρωμοσύνη και με την αλλοτριώση.

Ο δεύτερος άξονας, ο οποίος αντιπαραθέτει την «αυθεντικότητα» στην «αλλοτριώση», κατά κάποιον τρόπο επαναλαμβάνει όσα ήδη σημειώσαμε. Η διαφορά μεταξύ τους συνίσταται στο γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά που συνοψίσαμε γύρω από την έννοια της «ρωμοσύνης» εμφανίζονται ως αντικειμενικά γνωρίσματα που έχουν επιβληθεί από το εθνικό-πολιτιστικό περιβάλλον, ενώ όσα συσχετίσαμε με την έννοια της «αυθεντικότητας» υποδηλώνουν τη συνειδητή επιλογή τους από τα ίδια τα άτομα.

Τελικά, και οι τρεις έννοιες περιγράφουν τη δημόδη, καθημερινή ταυτότητα από διαφορετικές πλευρές. Συνεπώς, και αντίθετα από τις υποθέσεις σχετικά με τη βαρύτητα της αρχαιότητας, το στοίχημα της ταυτότητας παίζεται στο παρόν. Επαληθεύεται έτσι ο Herzfeld (1998: 121) που υποστηρίζει πως η ελληνική ταυτότητα συγκροτείται με αναφορά στη ρωμοσύνη και όχι τον ελληνισμό. Αν δούμε την ελληνική εθνική ταυτότητα από αυτή τη σκοπιά, θα αναγνωρίσουμε πως περιλαμβάνει εντάσεις όχι όμως αντιφάσεις. Η σύγκριση με το ένδοξο παρελθόν δεν φαίνεται να αποτελεί ένα διαρκές άγχος, αλλά αναδύεται σε συγκεκριμένες στιγμές, όπως ισχύει για κάθε λαό.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη σχέση ανάμεσα στους χρόνους της ταυτότητας στρεφόμαστε σε μια τρίτη κατηγορία σημάνσεων, περισσότερο συνδεδεμένων με τον εθνικό χρόνο, οι οποίες ωστόσο σχετίζονται τόσο με τις αξίες όσο και με τα εθνικά χαρακτηριστικά: στρεφόμαστε στις σημαίνουσες ιστορικές προσωπικότητες.

4.3. Οι προσωπικότητες αναφοράς

Η πατρίδα στον λόγο του έθνους προσδιορίζεται γεωγραφικά και χρονικά, ως τόπος και ως ιστορία. Και αν ο τόπος είναι σχετικά

εύκολο να συνοψιστεί και να αναπαρασταθεί συμβολικά από ορισμένα σημεία κομβικά στη μνήμη του έθνους (τις πόλεις, τα ιερά, τα πεδία των μαχών) (Azaryahu και Kellerman, 1999: 109-123), ο εθνικός χρόνος είναι πολύ δυσκολότερο να μεταγραφεί στην τάξη του συμβολικού. Η συμβολική σύνοψή του μπορεί να επιτευχθεί αν εστιάσουμε στους πρωταγωνιστές των γεγονότων (Hedetoft, 1995: 193-195· Smith ό.π.: 42).

Η λατρεία των ηρώων είναι παγκόσμια και προηγείται της εμφάνισης του νεωτερικού έθνους. Ωστόσο, με τη Γαλλική Επανάσταση και το σχηματισμό των εθνικών κρατών στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η λατρεία των εθνικών ηρώων, ηγετών, καλλιτεχνών ή επιστημόνων που αναγορεύονται σε σύμβολα του έθνους αποκτά νέες διαστάσεις (Leoussi, 2004· Tollebeek και Verschaffel, 2004· Smith, στο ίδιο). Σε αυτό το εγχείρημα μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια διπλή κίνηση: αφενός, τη μετατροπή των επιφανών ανδρών (αφού σπάνια οι γυναίκες συμμετέχουν σε αυτή την ομάδα) σε προγονικές μορφές (ιδρυτές πατέρες)· αφετέρου, τη διαρκή υπόμνηση της κληρονομιάς τους, η οποία παρουσιάζεται συνήθως ως καθήκον του λαού να τους μιμείται (Tollebeek και Verschaffel, στο ίδιο: 95). Και στις δύο περιπτώσεις, το *Πάνθεον* έχει έναν έμμεσα παιδαγωγικό χαρακτήρα: το εθνικό κράτος επιχειρεί μέσα από την ανάδειξη των ηρώων να διαπαιδαγωγήσει τους πολίτες και να τους εμπνεύσει τις αρετές τις οποίες συμβολικά ενσαρκώνουν.

Παράλληλα, η αναφορά στους εθνικούς ήρωες συνιστά μια επινόηση με έντονα δημιουργικό χαρακτήρα. Σήμερα, με το έργο αυτό είναι επιφορισμένοι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, και το σχολείο συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία αναγνώρισης επιφανών προσωπικοτήτων και μετατροπής τους σε προσωπικότητες αναφοράς. Δίπλα στους μηχανισμούς αυτούς, ομάδες συμφερόντων, πολιτικά κόμματα και μέσα μαζικής ενημέρωσης αναλαμβάνουν είτε την επανάληψη γενικότερα παραδεκτών σχημάτων, είτε την επαναδιαπραγμάτευσή τους και την ανάδειξη νέων, σε μια προσπάθεια αναπροσδιορισμού της ταυτότητας στον παρόντα χρόνο. Η ηρωοποίηση και η δαιμονοποίηση είναι οι δύο όψεις της διαδικασίας παραγωγής συμβόλων που προσωποποιούν συγκεκριμένες επιλογές για το παρόν, το παρόν και το μέλλον του έθνους.

Είναι σημαντικό να υπενθυμίσουμε πως οι προσωπικότητες αναφοράς δε λειτουργούν αυτοτελώς. Ως αστέρες που προσανατολίζουν τη δράση και τη στάση των μελών του έθνους, δε φέγγουν σε

ένα σκοτεινό στερέωμα αλλά σχηματίζουν αστερισμούς – νοητικές κατασκευές που αρθρώνονται σε συστήματα, των οποίων κάθε μέρος συμπληρώνει τα υπόλοιπα, επιβεβαιώνει τη συνολική ερμηνεία και ενισχύει πολλαπλασιαστικά την αυθεντία της (Lippmann στο Hunyady, 1998: 14).

Μπορούμε σχετικά εύκολα να διερευνήσουμε ποιοι συμμετέχουν στον εθνικό κανόνα, μέσα από τον θεσμοθετημένο κατάλογο που διαμορφώνεται έμμεσα από τα αγάλματα στους δημόσιους χώρους, από τα λογοτεχνικά βιβλία που επιλέγονται για τις βιβλιοθήκες των δημοσίων σχολείων ή βραβεύονται από κρατικούς θεσμούς, από τα εγχειρίδια ιστορίας που διδάσκονται στα σχολεία. Αντίθετα, είναι πολύ δυσκολότερο να ανιχνεύσουμε τις προσωπικές επιλογές, καθώς τα άτομα αξιολογούν και ιεραρχούν τις προσωπικότητες με τρόπους που ενδέχεται να αποκλίνουν από τον κανόνα: υιοθετώντας εναλλακτικές ιεραρχήσεις από τη δημόσια σφαίρα (π.χ. από τον λόγο των πολιτικών κομμάτων), προτάσσοντας κριτήρια που σχετίζονται με άλλες ταυτότητες (π.χ. τοπικές), προτείνοντας μια προσωπική ανάγνωση της επίσημης ιστορίας.

Η πρόσληψη του ηρωικού κανόνα είναι διαδικασία που εμπλέκει το άτομο ενεργητικά σε διάλογο με την εθνική ιδεολογία, καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση και τις αναδιαπραγματεύσεις της εθνικής ταυτότητας. Έτσι, το άτομο μετατρέπει την εθνική μυθολογία σε προσωπική, σε κάτι που το αφορά άμεσα ως προσωπικότητα και όχι μόνο ως μέλος της εθνικής ομάδας. Επιπλέον, η σχέση του ατόμου με τις προσωπικότητες αναφοράς είναι μέρος της συλλογικής μνήμης. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα δυναμική περιοχή συνάντησης του ατόμου με τη συλλογικότητα καθώς, ανακαλώντας τα περιεχόμενα της συλλογικής μνήμης και επεξεργαζόμενο εκ νέου τις ποικίλες εκδοχές της κοινής εμπειρίας, επικαιροποιεί τα στοιχεία του παρελθόντος και τα καθιστά «πλαίσιο αναφοράς» για το μέλλον (Middleton και Edwards, 1990: 7).

Ζητήσαμε από τους εκπαιδευτικούς του δείγματος να αναφέρουν μέχρι τρεις προσωπικότητες του παρόντος ή του παρελθόντος που θεωρούν ότι καθόρισαν θετικά ή αρνητικά την πορεία της ελληνικής ιστορίας. Λάβαμε 289 απαντήσεις για προσωπικότητες που θεωρούνται πως επηρέασαν θετικά την ελληνική ιστορία, και 178 απαντήσεις για προσωπικότητες που την επηρέασαν αρνητικά. Η κατανομή των απαντήσεων σε ιστορικές περιόδους δείχνει τη θετική αποτίμηση της αρχαιότητας και της Επανάστασης του 1821, και την αποσιώπηση του

Βυζαντίου (Πίνακες 3 και 4). Τα ευρήματα αυτά ήταν εν πολλοίς αναμενόμενα, καθώς συμβαδίζουν με τη συμβατική αναπαράσταση του εθνικού χρόνου στους δημόσιους λόγους, αλλά και με την υφιστάμενη βιβλιογραφία. Αυτό όμως που συνιστά ένα νέο εύρημα, είναι η κυριαρχία των αναφορών (θετικών και αρνητικών) στη νεότερη Ελλάδα. Το εύρημα αυτό συμφωνεί με την άποψη ότι συχνά υπερεκτιμώνται οι προσωπικότητες του παρόντος (Whipple, 2004: 267).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Περίοδοι που επηρέασαν θετικά
την ελληνική ιστορία (ποσοστό % των ερωτηθέντων)
(Μέχρι 3 απαντήσεις)*

	%
Αρχαιότητα	23,2
Βυζάντιο	3,0
Επανάσταση 1821	19,8
Μετεπαναστατική Ελλάδα ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	30,4
Μεταπολεμική Ελλάδα	6,8
Μεταπολίτευση	16,9
Σύνολο	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Περίοδοι που επηρέασαν αρνητικά
την ελληνική ιστορία (ποσοστό % των ερωτηθέντων)
(Μέχρι 3 απαντήσεις)*

	%
Αρχαιότητα	6,7
Βυζάντιο	4,9
Μετεπαναστατική Ελλάδα ως το 1922	8,5
Μικρασιατική Καταστροφή	12,8
Ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	9,1
Εμφύλιος (1944-1949)	2,4
Δικτατορία (1967-1974)	31,7
Μεταπολίτευση	15,2
Μετεπαναστατική Ελλάδα μέχρι σήμερα	8,5
Σύνολο	100,0

Οκτώ προσωπικότητες, ανάμεσα σε όσους θεωρήθηκαν πως επηρέασαν θετικά την ελληνική ιστορία, συγκεντρώνουν το 70,3% των αναφορών, και συνεπώς μπορούμε να τις θεωρήσουμε ως τις κύριες προσωπικότητες αναφοράς (Πίνακας 5). Ο Καποδίστριας, ο Κολοκοτρώνης και ο Τρικούπης συνοψίζουν τον 19ο αιώνα, την απελευθέρωση και την προσπάθεια εκσυγχρονισμού του ελληνικού κράτους. Ο Ελ. Βενιζέλος, ο Κ. Καραμανλής και ο Α. Παπανδρέου συνοψίζουν τον 20ό αιώνα, συγκεντρώνοντας ο καθένας τους χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τον εκσυγχρονισμό του κράτους και της κοινωνίας, αλλά και με σημαντικές τομές στο πολίτευμα και τον εκδημοκρατισμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Προσωπικότητες που επηρέασαν την ελληνική ιστορία

Επηρέασαν θετικά	%	Επηρέασαν αρνητικά	%
Ελ. Βενιζέλος	22,5	Γ. Παπαδόπουλος	25,8
Κ. Καραμανλής	9,0	Ι. Μεταξάς	7,3
Ι. Καποδίστριας	8,3	Βασιλείς	13,5
Μ. Αλέξανδρος	8,3	Α. Παπανδρέου	6,7
Περικλής	8,3	Ελ. Βενιζέλος	5,6
Α. Παπανδρέου	5,9	Άλλο	41,0
Χ. Τρικούπης	4,2		
Θ. Κολοκοτρώνης	3,8		
Άλλος	29,8		
Σύνολο	100,01	Σύνολο	100,0

Εξίσου εστιασμένη στη σύγχρονη Ελλάδα είναι η εικόνα που διαμορφώνουν οι απαντήσεις για τη «σκοτεινή» πλευρά: τα τραύματα,¹¹ τις ατιμώσεις, τον στιγματισμό. Ως κεντρικοί αντιήρωες της ελληνι-

11. «Η σύγχρονη θεωρία αντιλαμβάνεται το τραύμα ως τη διαρκή επιστροφή ενός γεγονότος που με τρόπο επίπονο αρνείται να βιωθεί ως παρελθόν» (Wallis και Duggan, 2011: 2). Ο Δεμερτζής επισημαίνει πως το πολιτισμικό τραύμα «δεν είναι μια σταθερή κατάσταση, αλλά μία ανοιχτή και εναντιωματική διαδικασία κοινωνικής διαπραγμάτευσης για το νόημα, τη δημόσια αναπαράσταση και την αναμνημόνευση παρελθοντικών γεγονότων, τα οποία έχουν νοηματοδοτηθεί από ποικίλους φορείς της δημόσιας σφαίρας (...) ως ταπεινωτικά, ανάρμιστα και άδικα για μεγάλα τμήματα της κοινωνίας ή/και ολόκληρο το κοινωνικό σώμα» (Δεμερτζής, 2012). Για την έννοια του τραύματος έχει αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες μια αξιολογή βιβλιογραφία. Στα ελληνικά βλ. ενδεικτικά το αφιέρωμα του περιοδικού *Επιστήμη και Κοινωνία*, 2012· Δεμερτζής και Ρουδομέτωφ, 2012· Δεμερτζής κ.ά. (επμ.), 2013.

κής ιστορίας εμφανίζονται ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο Ιωάννης Μεταξάς και οι Βασιλείς, και ακολουθούν ο Ανδρέας Παπανδρέου και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Μια προσεκτικότερη ματιά στο σύνολο των απαντήσεων, μας επιτρέπει να εντοπίσουμε ορισμένες ενδιαφέρουσες πλευρές του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται το ταυτοτικό κακό (Πίνακας 4):

- Ως ισχυρότερο τραύμα κατονομάζεται η εμπειρία της Δικτατορίας του 1967.
- Η δεύτερη τραυματική εποχή φαίνεται πως είναι η περίοδος της Μεταπολίτευσης. Σχεδόν ένας στους πέντε ερωτηθέντες αναφέρθηκε είτε σε συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα, είτε σε ομάδες προσωπικοτήτων, σε πρόσωπα του δημόσιου βίου, της διεθνούς σκηνής και στα ΜΜΕ.
- Ένα μικρότερο μέρος του δείγματος αναφέρθηκε σε προσωπικότητες οι οποίες σχετίζονται –άμεσα ή έμμεσα– με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο Βενιζέλος και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος συγκεντρώνουν τις περισσότερες αναφορές. Μάλιστα, η ανάλυση έδειξε πως η αρνητική αναφορά στον Βενιζέλο τον τοποθετεί στον αντίποδα¹² του Κολοκοτρώνη (βλ. Διάγραμμα 3), καθώς με τη Μικρασιατική Καταστροφή κλείνει η περίοδος διεύρυνσης του νέου ελληνικού κράτους, την οποία εγκαινίασε η Επανάσταση του 1821.

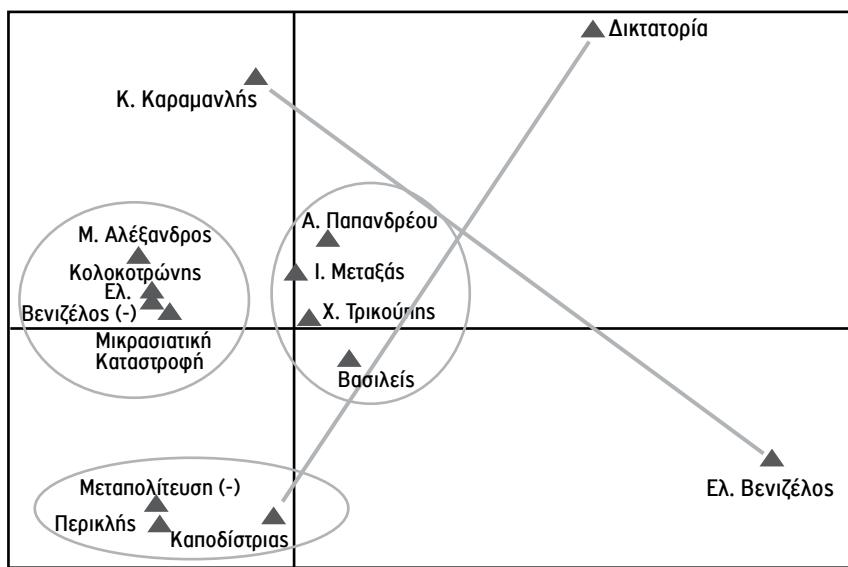
Τα πρόσωπα που συγκεντρώθηκαν από τις απαντήσεις του δείγματος συνθέτουν έναν διπλό κατάλογο των «ηρώων» και των «προδοτών», των «σωτήρων» και των «ολετήρων» του «έθνους». Στις γενικές γραμμές του, ο κατάλογος αυτός επαναλαμβάνει τον εθνικό κανόνα.¹³ Περνώντας από την ιεραρχική συμμετρία του καταλόγου στον «ασύμμετρο» χάρτη με τους σημαίνοντες «αστερισμούς», όπως τους αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί του δείγματος, μπορούμε να

12. Η θέση που καταλαμβάνει αρνητική αναφορά στον Ελ. Βενιζέλο στο διάγραμμα συμπίπτει *απόλυτα* με εκείνη που καταλαμβάνει η (θετική) αναφορά στον Θ. Κολοκοτρώνη.

13. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε πως η σύγκριση του καταλόγου μας με τον κατάλογο 100 προσωπικοτήτων που το γενικό κοινό χαρακτήρισε ως «μεγάλους Έλληνες» σε τηλεψηφοφορία-δημοσκόπηση του ραδιοτηλεοπτικού σταθμού Σκάι, έδειξε πως, με ελάχιστες εξαιρέσεις (οι οποίες φαίνεται να σχετίζονται με το γεγονός ότι το δείγμα μας προέρχεται από το χώρο της εκπαίδευσης), οι δύο κατάλογοι συμπίπτουν. Ωστόσο, ο τρόπος που διεξήχθη η δημοσκόπηση αλλά και ο τρόπος παρουσίασης των αποτελεσμάτων της δεν επέτρεψαν την περαιτέρω σύγκριση.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Πολυδιάστατη κλίμακα των προσωπικοτήτων αναφοράς

αντιληφθούμε τις διατεμνόμενες αφηγήσεις για τον ιστορικό χρόνο και την ταυτοτική σημασία τους (Διάγραμμα 3).

Οι νοηματοδοτικοί άξονες αυτού του σχήματος κινούνται γύρω από δύο χαρακτηριστικά δίπολα: τον πρώτο άξονα προσδιορίζουν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε τον άξονα αυτό ως την αντιδιαστολή ανάμεσα στον πολιτικό ρεαλισμό και το όραμα, ανάμεσα στην Ελλάδα που επιδιώκει μια ισότιμη θέση στη Δυτική Ευρώπη και στην Ελλάδα που επιζητά την «εθνική της ολοκλήρωση». Ο άξονας αυτός αναφέρεται στη σχέση του έθνους με το κράτος: στην περίπτωση του Βενιζέλου κυριαρχεί η προσπάθεια σύμπτωσης των δύο, ενώ στην περίπτωση του Καραμανλή το κράτος είναι πλέον δεδομένο και επιζητά μια θέση σε μια κοινωνία κρατών και όχι εθνών. Τον δεύτερο άξονα προσδιορίζουν οι πρωταίτιοι της δικτατορίας του 1967 από τη μία μεριά και ο Περικλής με τον Ι. Καποδίστρια από την άλλη. Ο άξονας αυτός, συνεπώς, αναφέρεται στο πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου υπάρχει το έθνος: στο κράτος.

Στο ευρύτερο πλαίσιο που διαμορφώνουν οι δύο αυτοί άξονες μπορούμε να προσεγγίσουμε τις ομάδες προσώπων που σχηματίζο-

νται στο διάγραμμα. Στην πρώτη ομάδα, η αρνητική αναφορά σε προσωπικότητες της μεταπολιτευτικής Ελλάδας συνδέεται με τη θετική αναφορά στον Περικλή και τον Ιωάννη Καποδίστρια. Εγγραφόμενη στον δεύτερο άξονα που διακρίναμε παραπάνω, η ομάδα αυτή συγκρίνει τη σύγχρονη θεσμική αποκρυστάλλωση του κράτους με την ιδανική δημοκρατία, τη δημοκρατική ουτοπία της «χρυσής εποχής». Στην ίδια κατεύθυνση φαίνεται πως κινείται και η δεύτερη ομάδα, η οποία συγκεντρώνει τις θετικές αναφορές στον Ανδρέα Παπανδρέου και τον Χαρίλαο Τρικούπη με τις αρνητικές αναφορές στον Ιωάννη Μεταξά και τους Βασιλείς.

Με το νοηματοδοτικό άξονα που αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στο έθνος και το κράτος φαίνεται πως συνδέεται η τρίτη ομάδα, η οποία περιλαμβάνει τη θετική αναφορά στον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και τον Μέγα Αλέξανδρο και την αρνητική αναφορά στον Ελευθέριο Βενιζέλο και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι δύο πρώτοι συνοψίζουν κατά κάποιον τρόπο την έναρξη της προσπάθειας σύμπτωσης του κράτους με το έθνος, ενώ η Μικρασιατική Καταστροφή σηματοδοτεί το τέλος αυτής της προσπάθειας. Ουσιαστικά, ετούτη η ομάδα αναφορών δείχνει πως στο φαντασιακό επίπεδο η Επανάσταση του 1821 κλείνει με την καταστροφή της Σμύρνης, γεγονός που αναδεικνύει το πραγματικό μέγεθος του τραύματος.

4.4. «Έθνος είναι συγκίνηση πάνω από ένα στρωμένο τραπέζι ... »

Η ανανεωμένη συζήτηση για το έθνος που εγκαινιάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 φαίνεται πως έχει οδηγηθεί στη δημιουργία κάποιας μορφής συναίνεσης σχετικά με το περιεχόμενο του όρου. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως η συζήτηση έχει κοπάσει. Τουναντίον, οι θεωρητικές διαμάχες συνεχίζονται σε πολλά μέτωπα. Ένα θέμα που εξακολουθεί να εγείρει ενστάσεις είναι η διάκριση μεταξύ δυτικού και μη-δυτικού «εθνοτικού» έθνους. Η διάκριση σχετίζεται με ιδεολογικά σχήματα τα οποία αναδύθηκαν την επαύριο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στηριγμένα σε ευρωκεντρικές αντιλήψεις που νομιμοποιούν και εξιδανικεύουν τις επιλογές της «Δύσης», παρουσιάζοντας ως ιστορικά, πολιτικά και ηθικά υποδεέστερες τις επιλογές της «Ανατολής» και του Τρίτου Κόσμου.¹⁴

14. Και μόνο το γεγονός του αρνητικού προσδιορισμού τους ως «μη δυτικών», δείχνει πόσο βαθιά ριζωμένη είναι η πεποίθηση στην «κανονικότητα» του δυτικού μοντέλου, το οποίο άλλωστε θεωρείται ως πρότυπο των «μη δυτικών αντιλήψεων για το

Όταν εγκαταλείψουμε, όμως, τις θεωρητικές συζητήσεις και περάσουμε στις απόψεις των πραγματικών ανθρώπων για το έθνος, θα συναντήσουμε έναν πλούτο σημασιών και απροσδόκητων συνδυασμών τους.

Τρεις στους τέσσερις ερωτηθέντες αναφέρθηκαν σε ένα ή περισσότερα πολιτισμικά γνωρίσματα ως στοιχεία που καθορίζουν το έθνος (Πίνακας 6). Στις απαντήσεις τους συναντούμε τόσο την αναφορά σ' ένα «σύνολο κοινών αντιλήψεων και βλέψεων, αισθημάτων και ιδεών» (Smith, ό.π.: 26) που χαρακτηρίζει –σύμφωνα με τον Smith– τη δυτική αντίληψη για το έθνος, όσο και την αναφορά στη λαϊκή κουλτούρα και γλώσσα, οι οποίες συνιστούν γνώρισμα της μη δυτικής αντίληψης. Η ισορροπία των απαντήσεων γέρνει σαφώς υπέρ της δεύτερης εκδοχής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

«τι σημαίνει έθνος, για σας;»

	% του δείγματος
Πολιτισμός	75,0
«Δυτική» αντίληψη ¹⁵	18,2
«Μη δυτική» αντίληψη ¹⁶	53,8
Κουλτούρα και Ιστορία	37,9
Θρησκεία	26,5
Πληθυσμός	56,8
Άτομα	11,4
Έλληνες	18,9
Πληθυσμός	27,3
Επικράτεια	25,0
Ψυχική Γεωγραφία	7,6
Επικράτεια - Πατρίδα	8,3
Ελλάδα	12,1
Καταγωγή	18,9
Κοσμοπολιτισμός	6,1

έθνος, έστω και αν οι τελευταίες παρεξέκλιναν από τις νόρμες τους» (Smith, ό.π.: 24). Ο Anderson έδειξε πως οι μη δυτικές αντιλήψεις για το έθνος δεν είναι καθόλου μεταγενέστερες, και επεσήμανε τη συμβολή των κρεολών ως πρωτοπόρων του εθνικισμού (Anderson, ό.π.: 85 κ.επ.).

15. Το έθνος ως «σύνολο κοινών αντιλήψεων και βλέψεων, αισθημάτων και ιδεών» (Smith, ό.π.: 26).

16. Το έθνος ως λαϊκή κουλτούρα, γλώσσα, οικογένεια.

Ανάμεσα στις δύο αυτές στάσεις αναφέρεται ένας τρίτος όρος. Πρόκειται για μια σειρά αναφορών στον πολιτισμό ως κουλτούρα. Η σημασία αυτής της ενδιάμεσης κατηγορίας είναι, τουλάχιστον ποσοτικά, ιδιαίτερη, αφού την ανέφεραν σχεδόν τέσσερις στους δέκα ερωτηθέντες. Μπορούμε να υποθέσουμε πως πρόκειται για μια στρατηγική που σχετίζεται με τη λειτουργία της υπεραναπλήρωσης, δηλαδή της προσπάθειας συμβολικής υπέρβασης των αρνητικών συναισθημάτων που συνδέονται με την εικόνα του «μικρού» έθνους (Csepeli, ό.π.: 99). Στην περίπτωση της Ελλάδας, η αντίληψη πως το κράτος ήταν μικρότερο (και, συνεπώς, κατώτερο) των προσδοκιών του έθνους, συνοψίστηκε στο πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας, όμως η Μικρασιατική Καταστροφή τη διέλυσε οριστικά. Έτσι, η «μικρή χώρα» και το «ανάδελφο έθνος» το οποίο συνθλίβεται από το μέγεθος μιας συντριπτικής ετερότητας που περιλαμβάνει όλον τον κόσμο, ευλόγως μπορεί να αναζητά μέσω της υπεραναπλήρωσης την απόδειξη του μεγαλείου του στα επιτεύγματα του πολιτισμού.

Σχεδόν έξι στους δέκα αναφέρθηκαν στο έθνος ως πληθυσμό. Μπορούμε να διακρίνουμε όσους αντιλαμβάνονται το έθνος ως συλλογικότητα («πληθυσμός» - «Έλληνες») από εκείνους οι οποίοι το αντιλαμβάνονται εξατομικευμένα («άτομα»). Οι πρώτοι κινούνται ανάμεσα στην προσπάθεια διατύπωσης ενός αφηρημένου ορισμού,¹⁷ και τη ρητή αναφορά στους Έλληνες με¹⁸ ή χωρίς άλλους προσδιορισμούς. Επικαλούμενοι τέτοιους προσδιορισμούς, δείχνουν σαν το ίδιο το όνομα να κατονομάζει είτε το ανεπαρκές είτε το αδύνατο. Η στρατηγική αυτή εμφανίζεται ως μια κίνηση ταυτοτικής αγωνίας που επιδιώκει να πετύχει έναν διττό στόχο: αφ' ενός να μην αφήσει κανέναν Έλληνα «έξω» από το έθνος, αφ' ετέρου να μην επιτρέψει σε κανέναν μη Έλληνα να συμπεριληφθεί στο σώμα του έθνους.¹⁹

Ένας στους τέσσερις αναφέρθηκε στην επικράτεια ή σε γεωγραφικούς τόπους.

17. Όπως «ομάδα ανθρώπων με κοινά χαρακτηριστικά, όπως γλώσσα και θρησκεία κυρίως» ή «τα γνωρίσματα τα ιδιαίτερα ενός λαού που καθορίζουν την ταυτότητά του».

18. Π.χ. «το σύνολο των Ελλήνων με την απόλυτα ελληνική νοοτροπία ανά τον κόσμο» ή «το σύνολο των απανταχού ευρισκομένων Ελλήνων».

19. Για παράδειγμα: «άνθρωποι με κοινή καταγωγή, κοινό τρόπο ζωής», «κάτοικοι συγκεκριμένης περιοχής με κοινή κουλτούρα», «συμπεριλαμβάνονται και οι Έλληνες του εξωτερικού και οι μειονότητες των Μουσουλμάνων και των Πομάκων», «όχι οι ξένοι, οι οποίοι θα μπορούσαν να ανήκουν στο έθνος αφού ζήσουν εδώ πολλά χρόνια».

Απέναντι στην επίσημη γεωγραφία, αντιπαρατίθεται μερικές φορές μια περισσότερο προσωπική, «εσωτερική», ψυχολογικής τάξεως γεωγραφία. Από τις διατυπώσεις που καταγράψαμε, προκύπτει μια διάκριση ανάμεσα σε όσους αναφέρονται στην επικράτεια και σε όσους προκρίνουν την αναφορά σε οικείους τόπους ή σε μια γεωγραφικά απροσδιόριστη αλλά ψυχικά σημαίνουσα χώρα. Οι πρώτοι, άλλοτε αναφέρονται σε μία αφηρημένη γεωγραφική επικράτεια, συνήθως την πατρίδα,²⁰ και άλλοτε προκρίνουν την κατονομασία της. Σε ορισμένες περιπτώσεις επισημαίνουν πως η Ελλάδα είναι «ιδέα», αποδίδοντας έτσι μιαν υπερβατική διάσταση στη γεωγραφική έννοια, συμβατή ωστόσο με τη ρητορική περί έθνους όπως αναπτύχθηκε στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα.

Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις, καθώς η αναφορά στους απανταχού Έλληνες συνοδεύεται από την κατηγορηματική διαβεβαίωση πως το έθνος δεν προσδιορίζεται γεωγραφικά.

Μια παράμετρος που αποτελεί κεντρικό στοιχείο της εθνικής φαντασίας είναι η κοινή καταγωγή. Ο Smith την αποδίδει αποκλειστικά στη μη δυτική εκδοχή του έθνους. Ωστόσο, σε κάθε μορφή έθνους επιδιώκεται η αναπαράσταση μιας συνεχούς και αδιάρρηκτης ιστορικής διαδρομής του πληθυσμού στον χρόνο. Είτε στηρίζεται στη διαβεβαίωση περί κοινής αιματογενετικής συνέχειας, είτε αρκείται στην αναφορά «αγίων και ηρώων, σοφών και ποιητών» και θεμελιωτών πατέρων, η φαντασιακή εικόνα μιας γενεαλογικής διαδοχής, στην οποία οι απόγονοι μοιάζουν στους προγόνους τους, είναι γενικευμένη. Άλλωστε, όπως έχει επισημάνει ο Smith, «αυτό που παίζει αποφασιστικό ρόλο είναι ο *μύθος* της κοινής καταγωγής και όχι η ίδια η κοινή καταγωγή ως γεγονός» (Smith, ό.π.: 41).

Δύο στους δέκα ερωτηθέντες αναφέρουν αυτήν την παράμετρο ως γνώρισμα του έθνους ξεκινώντας από την «κοινή καταγωγή», περνώντας από την «οικογένεια» και φτάνοντας ως τη «φυλή». Απέναντι στους προηγούμενους ορισμούς, μια μικρή ομάδα εμφανίζεται ανοιχτή στην υπέρβαση του έθνους ως σημείου αναφοράς και πρόθυμη να υιοθετήσει άλλες μορφές συλλογικής ταύτισης ως περισσότερο σημαίνουσες. Οι απόψεις όσων περιλαμβάνονται σε αυτήν την

---

20. Πέραν της πατρίδας, συναντήσαμε περιγραφές όπως: «ένας γεωγραφικός χώρος που χαρακτηρίζεται από πορεία στο χρόνο, που είναι ιστορικής, πολιτικής και κοινωνικής φύσης», «άνθρωποι που ζουν σε μια χώρα και αισθάνονται ότι τους ενδιαφέρει αυτός ο τόπος», «όταν είμαστε στο εξωτερικό είναι κυρίως η πατρίδα».

ομάδα κινούνται από την απόρριψη του έθνους ως τις εκφράσεις ανεκτικότητας και ανθρωπισμού που υπερβαίνουν τις παραδοσιακές μορφές εθνικής αλληλεγγύης. Ενδιάμεσα συναντούμε απαντήσεις βουλησιαρχικού χαρακτήρα για αρμονική συνύπαρξη ή συναισθηματικού χαρακτήρα, όπως στην απάντηση που προσέφερε τον τίτλο του παρόντος κεφαλαίου.

5. ΟΙ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ: ΑΝΑΣΥΝΘΕΤΟΝΤΑΣ ΤΗ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ

Μέχρι εδώ διαπιστώσαμε την ποικιλομορφία των περιεχομένων της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, όπως κωδικοποιείται στις σημάψεις της. Από το εκτενές αυτό ρεπερτόριο, τα άτομα επιλέγουν κάθε φορά εκείνες που κρίνουν ως προσφορότερες. Η παράθεση των σημάψεων κάθε κατηγορίας (ιδανικός - πραγματικός Έλληνας, εθνικός χρόνος, νόημα του έθνους) δημιουργεί ένα αίσθημα αταξίας, όπως ένα λεξικό χωρίς τους συντακτικούς κανόνες. Θα προσπαθήσουμε να αντιμετωπίσουμε το αίσθημα αυτό, ανασυνθέτοντας τις κύριες ταυτοτικές αφηγήσεις και, μέσα από αυτές, τους «κανόνες της νεοελληνικής ταυτότητας», δηλαδή τους συνήθεις δεσμούς μεταξύ των σημάψεων. Αντιλαμβανόμαστε τις αφηγήσεις ή τους κανόνες σαν φωνές, που καθεμιά τους αφηγείται διαφορετικά το έθνος. Υποθέτουμε πως οι φωνές αυτές έχουν κοινωνική καταγωγή και, συνεπώς, διαθέτουν κοινωνικά γνωρίσματα (δημογραφικά, πολιτικά, ιστορίες ζωής) τα οποία φωτίζουν τις ταυτοτικές επιλογές.

Η ανάλυση κατά ομάδες (cluster analysis) μας επέτρεψε να διακρίνουμε τέσσερις ομάδες, οι οποίες ακολουθούν διαφορετικές σημασιοδοτικές διαδρομές, αν και κάποτε οι δρόμοι τους διασταυρώνονται. Κάθε ομάδα συγκεντρώνει ορισμένα ιδιαίτερα γνωρίσματα (δημογραφικά, πολιτική τοποθέτηση, κοινωνικά, στάσεις και αντιλήψεις), τα οποία διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερο προφίλ. Κατόπιν, η ανάλυση διακύμανσης (ANOVA) έδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι σημάψεις αξιοποιούνται για να υποδείξουν την ιδιαίτερη ταυτοτική αφήγηση κάθε ομάδας, την όδυσή της προς την ταυτότητα.²¹ Τα αποτελέσματα της επεξεργασίας παρουσιάζονται στον Πίνακα 7.

21. Για να εντοπίσουμε τις στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις, χρησιμοποιήσαμε την post hoc ανάλυση του Tukey (Tukey's HSD test).

Πίνακας 7
Οι ταυτοτικές διαδρομές*

	ΟΜΑΔΑ Α	ΟΜΑΔΑ Β	ΟΜΑΔΑ Γ	ΟΜΑΔΑ Δ
ΑΞΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑΣ	Δημοκρατία Αλληλεγγύη		Πολιτισμός Αγωνιστι- κότητα	Πατρίδα Θρησκεία Πολιτισμός
ΛΕΞΕΙΣ ΠΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΖΟΥΝ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ	Αλλοτρίωση	Λέξεις που παραπέμπουν σε αξίες της ελληνικότητας** (Αλλοτρίωση) Ρωμοσύνη	Αλλοτρίωση	Λέξεις που παραπέμπουν σε αξίες της ελληνικότητας**
ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ και ιστορικές περιόδοι που επηρέασαν την ελληνική ιστορία		Ελ. Βενιζέλος Κ. Καραμανλής Α. Παπανδρέου Χ. Τρικούπης Δικτατορία Μεταπολίτευση (θετικά) Μικρασιατική καταστροφή	Ελ. Βενιζέλος Κ. Καραμανλής Α. Παπανδρέου Ι. Μεταξάς Δικτατορία Μεταπολίτευση (θετικά)	Περικλής Α. Παπανδρέου (αρνητικά) Μεταπολίτευση (αρνητικά) Μικρασιατική καταστροφή
ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕΙ ΕΘΝΟΣ ΓΙΑ ΣΑΣ	Έθνος =άτομα (Έθνος =Ελλάδα)	Έθνος =Ελλάδα Έθνος =Κοσμοπολι- τισμός	(Έθνος =Θρησκεία) (Έθνος= άτομα) (Έθνος= εθνοτικός πολιτισμός) Έθνος= Πολιτισμός & Ιστορία	Έθνος =Θρησκεία Έθνος =Εθνοτικός πολιτισμός

* Εντός παρενθέσεως αναφέρονται όσες μεταβλητές διαφοροποιούνται από το μέσο όρο αλλά όχι με τρόπο στατιστικά σημαντικό.

** Λέξεις που σχετίζονται με τις ελάχιστες αξίες της ελληνικότητας, δηλαδή «Θρησκεία», «Ελευθερία», «Αγωνιστικότητα», «Ιστορία», «Οικογένεια» κ.λπ.

5.1. Ομάδα Α (Αριστερά)

Η ομάδα αυτή είναι η μεγαλύτερη από τις τέσσερις (34,8% του δείγματος). Σε αυτήν υπερεκπροσωπούνται οι δάσκαλοι, τα άτομα ηλικίας 31-40 ετών, και οι παντρεμένοι με παιδιά. Οκτώ στους δέκα είναι μόνιμοι εκπαιδευτικοί, ποσοστό μεγαλύτερο από εκείνο κάθε άλλης ομάδας.

Πολιτικά η ομάδα Α εμφανίζεται διχασμένη, αφού συστεγάζει την Αριστερά με ένα τμήμα όσων αρνήθηκαν να αυτοτοποθετηθούν στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά.²² Τα μέλη της εκκλησιάζονται σπανιότερα από κάθε άλλη ομάδα και ένας στους τέσσερις δηλώνει πως δεν πηγαίνει ποτέ στην εκκλησία πέρα από γάμους, βαπτίσεις και κηδείες. Διαφωνούν με την καθημερινή προσευχή στο σχολείο.

Η ομάδα Α σχετίζεται με τον μικρότερο αριθμό ταυτοτικών αναφορών. Από τον κατάλογο απουσιάζουν πλήρως οι προσωπικότητες, είτε θετικές είτε αρνητικές. Βέβαια, μια τέτοια επιλογή συμβαδίζει με την πεποίθηση της Αριστεράς πως δεν είναι τα άτομα που διαμορφώνουν την ιστορία, αλλά οι συλλογικότητες. Ωστόσο, δεν παύει να εντυπωσιάζει η απουσία μιας συστηματικής σύνδεσης με τις χρονικές περιόδους που σηματοδεύτηκαν από τους αγώνες και τους διωγμούς των αριστερών δυνάμεων, όπως οι δικτατορίες του Μεταξά και των συνταγματαρχών.

Σε επίπεδο αξιών της ελληνικότητας η ομάδα Α αναφέρεται στη δημοκρατία, δηλαδή στη μετατόπιση της έμφασης από το έθνος στον λαό. Καθώς συνδυάζει την αναφορά στη δημοκρατία με την αλληλεγγύη, η ταυτότητα της ομάδας εμφανίζεται ως ταυτότητα πολιτική. Διαπιστώνει την αντίφαση ανάμεσα στις εξιδανικευμένες αυτές αξίες και το παρόν, περιγράφοντας τους Έλληνες με χαρακτηρισμούς που παραπέμπουν στην αλλοτρίωση και, παράλληλα, αντιμετωπίζει το έθνος ως ατομική –κατά κύριο λόγο– υπόθεση και, δευτερευόντως, με αναφορά στην Ελλάδα.

---

22. Η πολιτική ανάλυση της περιόδου τοποθετούσε στον «μεσαίο χώρο» όσους αρνούταν να αυτοτοποθετηθούν στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά (π.χ. Βερναρδάκης, 2005: 61). Η δική μας ανάλυση δείχνει πως από άποψη ταυτότητας, στάσεων και αντιλήψεων, η ομάδα αυτή δεν είναι συμπαγής.

5.2. Ομάδα Β (Κεντροαριστερά)

Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από το 22% του δείγματος. Στην ομάδα αυτή υπερεκπροσωπούνται οι διαζευγμένοι και οι ηλικίες 21-30 και 41-50 ετών. Περισσότεροι από τους μισούς έχουν ζήσει στο εξωτερικό για διάστημα μεγαλύτερο από ένα χρόνο. Υπηρετούν σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, κυρίως όμως στο λύκειο. Τέσσερις στους δέκα (41,4%) έχουν πτυχίο ΑΕΙ πλην των παιδαγωγικών τμημάτων, ενώ σχεδόν άλλοι τόσσοι έχουν μεταπτυχιακό δίπλωμα (37,9%).

Τα άτομα της ομάδας Β ενδιαφέρονται για την πολιτική περισσότερο από κάθε άλλη ομάδα, και πολιτικά αυτοτοποθετούνται στο Κέντρο. Πηγαίνουν σπάνια στην εκκλησία, ωστόσο υποστηρίζουν την καθημερινή προσευχή στο σχολείο με ποσοστά που δεν διαφοροποιούνται από τον μέσο όρο του δείγματος.

Από τις σημάνσεις που χρησιμοποιεί η ομάδα αυτή απουσιάζει η ειδική αναφορά σε αξίες της ελληνικότητας. Χαρακτηρίζουν τους Έλληνες με λέξεις οι οποίες παραπέμπουν σε αξίες της ελληνικότητας (θρησκεία, ελευθερία, αγωνιστικότητα, ιστορία, οικογένεια), κάνοντας έτσι τον ιδανικό και τον πραγματικό Έλληνα να συμπίπτουν. Επιπλέον, χρησιμοποιούν χαρακτηρισμούς που συνδέονται με τον αυτοσχεδιαστικό, παρορμητικό, ευρηματικό ρωμέικο χαρακτήρα, και –δευτερευόντως– λέξεις οι οποίες αναγνωρίζουν την αλλοτρίωση ως γνώρισμα των σύγχρονων Ελλήνων. Από τις επιλογές αυτές αναδύεται, λοιπόν, κάποια αμφιθυμία, η οποία αποκαλύπτει ταυτόχρονα ρεαλισμό και αισιοδοξία. Ρεαλισμό καθώς εξισορροπεί θετικά και αρνητικά γνωρίσματα. Αισιοδοξία στο βαθμό που τα θετικά γνωρίσματα υπερετρών.

Την αισιοδοξία τη διαπιστώνουμε και στις προσωπικότητες τις οποίες επιλέγουν τα μέλη της: βλέπουν αρνητικά το παρελθόν (δικτατορία του 1967-1974 και Μικρασιατική Καταστροφή), ενώ αντιπαραθέτουν με θετικό τρόπο μια σειρά εκσυγχρονιστών και μεταρρυθμιστών ηγετών που διατρέχει την ελληνική ιστορία ξεκινώντας από τον Χ. Τρικούπη, περνώντας από τον Ελ. Βενιζέλο φτάνοντας ως τον Κ. Καραμανλή και τον Α. Παπανδρέου. Η σειρά αυτή αναδεικνύει μια κατεύθυνση ή μία τάση της ιστορίας που τονίζει τη δυναμική της ανανέωσης ως γνώρισμα του έθνους.

Τέλος, ορίζουν το έθνος με όρους γεωγραφικούς, ή το αντιμετωπίζουν ως παρωχημένο στοιχείο που πρέπει, τουλάχιστον, να συμβιβαστεί με τις υπερεθνικές ταυτότητες.

5.3. Ομάδα Γ (Κέντρο)

Η ομάδα Γ είναι η μικρότερη (13,6% του δείγματος). Πρόκειται για την περισσότερο μορφωμένη ομάδα,²³ με τη μικρότερη συμμετοχή δασκάλων και τη μεγαλύτερη συμμετοχή καθηγητών λυκείου. Υπερεκπροσωπούνται τα άτομα ηλικίας 41-50 ετών, ανύπαντρα και χωρίς παιδιά.

Τα μέλη της ενδιαφέρονται αρκετά για την πολιτική και αυτοτοποθετούνται στο Κέντρο. Δεν εκκλησιάζονται συχνά, αλλά μάλλον συμφωνούν με την καθημερινή προσευχή στο σχολείο. Η αφήγηση που διαμορφώνουν για το έθνος επικεντρώνεται στις ίδιες προσωπικότητες εκσυγχρονιστών και μεταρρυθμιστών ηγετών. Αντιμετωπίζει θετικά το μεταπολιτευτικό παρόν, αντιπαραθέτοντάς το στις δύο δικτατορίες του 20ού αιώνα (Μεταξάς, συνταγματάρχες). Αποφεύγει την αναφορά σε εθνικά τραύματα, όπως η Μικρασιατική Καταστροφή, και η αφήγησή της παρουσιάζεται ως η εθνική εποποιία του Κέντρου, διεκδικώντας ακόμη και πολιτικούς αντιπάλους, όπως ο Κ. Καραμανλής. Στην αφήγηση αυτή εγγράφει τις δύο δικτατορίες, ως περιόδους αντίστασης και συμβολής των μελών της στο έθνος μέσα από συλλογικούς αγώνες. Επιλέγει την αγωνιστικότητα ως χαρακτηριστική αξία της ελληνικότητας, προβάλλοντας τη δική της φυσιογνωμία στο έθνος. Η επιλογή αυτή της επιτρέπει τη σύνδεση ανάμεσα στους πολιτικούς και τους εθνικούς αγώνες. Σε αυτό το σχήμα αναδύεται η ιδιαίτερη σύνθεση δημοκρατίας και λαϊκού πατριωτισμού την οποία πρότεινε το ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του 1980. Την αφήγηση ολοκληρώνει η αναφορά στον πολιτισμό ως αξία της ελληνικότητας και, παράλληλα, ως ορισμό του έθνους. Τα μέλη της ομάδας αντιλαμβάνονται το έθνος επίσης ως θρησκεία και ως μείγμα λαϊκού πολιτισμού και γλώσσας. Κινούμενα ανάμεσα στον λαϊκό και τον υψηλό πολιτισμό, τα μέλη της ομάδας αυτής υιοθετούν μια πολιτισμική εκδοχή της εθνικής ταυτότητας.

5.4. Ομάδα Δ (Δεξιά)

Την ομάδα Δ αποτελεί το 29,5% του δείγματος. Έξι στους δέκα δεν έχουν ζήσει στο εξωτερικό για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ένας στους τρεις είναι αναπληρωτής ή ωρομίσθιος, γεγονός που συνεπάγεται αυξημένη επαγγελματική ανασφάλεια. Στην πλειοψηφία

---

23. Το 72,3% των μελών της ομάδας Γ έχουν πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές ή διδακτορικές σπουδές, έναντι 40,9% στο σύνολο του δείγματος.

τους, τα μέλη της ομάδας είναι πτυχιούχοι ΑΕΙ. Ένας στους τρεις έχει πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές ή διδακτορικές σπουδές, ποσοστό που υπολείπεται σημαντικά του μέσου όρου.

Η ομάδα Δ εκφράζει το μικρότερο ενδιαφέρον για την πολιτική. Τα μέλη της ανήκουν στη Δεξιά ή αρνούνται να αυτοτοποθετηθούν στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά. Εκκλησιάζονται συχνότερα από τα μέλη των άλλων ομάδων και συμφωνούν απόλυτα να γίνεται καθημερινή προσευχή στο σχολείο.

Η ομάδα Δ εστιάζει στις αξίες της ελληνικότητας, και ιδιαίτερα στην πατρίδα, τη θρησκεία και τον πολιτισμό. Η πατρίδα και η θρησκεία αποτελούν κύρια αξιακή αναφορά της Δεξιάς, όχι μόνο στη χώρα μας. Το ίδιο ισχύει και για την έμφαση στον πολιτισμό, με την τοποθέτησή του στο παρελθόν και την αξιοποίησή του ως στοιχείο που νομομοποιεί το έθνος. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μέλη της ομάδας αναφέρονται στο παρόν χρησιμοποιώντας λέξεις που αναφέρονται στις αξίες της ελληνικότητας.

Οι επιλογές των προσωπικοτήτων αναφοράς παρουσιάζουν ενδιαφέρον, καθώς κυριαρχούν οι αρνητικές αναφορές στον Α. Παπανδρέου, τις προσωπικότητες της Μεταπολίτευσης γενικότερα, και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Έτσι, φαίνεται πως το παρόν βιώνεται τραυματικά και θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η έμφαση στις αξίες της ελληνικότητας επιτρέπει την υπέρβαση των αρνητικών αυτών συναισθημάτων. Η θετική αναφορά σε μια εμβληματική προσωπικότητα του μακρινού παρελθόντος, όπως ο Περικλής, ενισχύει μια τέτοια ερμηνεία. Το ίδιο ισχύει και για την αντίληψη του έθνους ως θρησκείας και ως λαϊκής κουλτούρας και γλώσσας.

5.5. Οι τέσσερις εκδοχές της νεοελληνικής ταυτότητας

Θα μπορούσαμε, με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, να ανασυγκροτήσουμε τον πυρήνα καθεμιάς από τις τέσσερις ταυτοτικές αφηγήσεις ως εξής:

Στο ένα άκρο η Αριστερά και ένα μέρος όσων δεν «χωρούν» στη διάκριση ανάμεσα σε Αριστερά και Δεξιά: «Δεν κάνουν οι προσωπικότητες το έθνος. Το έθνος είναι των αφανών. Είναι τα άτομα και η Ελλάδα. Αξίες μας η δημοκρατία και η αλληλεγγύη. Κι αν σήμερα διαπιστώνουμε αλλοτρίωση, δεν περιμένουμε κάποιον σωτήρα».

Η Κεντροαριστερά: «Δεν υπάρχουν αξίες της ελληνικότητας. Όλα παίζονται στο παρόν. Είμαστε ρωμοί. Είμαστε λίγο τυχοδιώ-

πτες, λίγο αλλοτριωμένοι, κουβαλάμε τις αξίες των αρχαίων αλλά ζούμε στο παρόν. Είμαστε ρεαλιστές και αισιόδοξοι. Μας πονά η Μικρασιατική Καταστροφή και η Δικτατορία, αλλά από τη Μεταπολίτευση και μετά η Ελλάδα προοδεύει, εκσυγχρονίζεται. Με εκσυγχρονιστές ηγέτες από τον Χ. Τρικούπη και τον Ελ. Βενιζέλο, στον Κ. Καραμανλή και τον Α. Παπανδρέου».

Το Κέντρο συμφωνεί, εν πολλοίς, με την Κεντροαριστερά, αλλά φωτίζει διαφορετικά την αφήγηση: «Κουβαλάμε ένα παρελθόν που κινείται ανάμεσα στον πολιτισμό και την αγωνιστικότητα. Από τη μια μεριά η θρησκεία, ο πολιτισμός και η ιστορία μας, από την άλλη οι άνθρωποι που αγωνίζονται να ξεπεράσουν τις αδυναμίες τους. Τέτοιοι αγωνιστές ήταν και οι ηγέτες μας: ο Βενιζέλος, ο Καραμανλής, ο Παπανδρέου. Εμπόδια στον αγώνα ο Μεταξάς και οι συνταγματάρχες του 1967. Από τη Μεταπολίτευση και μετά η Ελλάδα προοδεύει».

Τέλος, η Δεξιά και ο λεγόμενος μεσαίος χώρος, κοιτάζουν με νοσταλγία το παρελθόν: «πατρίδα, θρησκεία και πολιτισμός οι αξίες μας, από τον καιρό του Περικλή. Οι Έλληνες κουβαλούν ακόμη αυτές τις αξίες. Αυτές είναι το έθνος. Κι όμως, η Ελλάδα είναι μικρή και ανάξια για το έθνος. Νικήθηκε στη Μικρά Ασία και εξακολούθει να μικραίνει ως σήμερα».

Οι παραπάνω αφηγήσεις μας είναι οικείες. Με μικρότερη, ίσως, σαφήνεια τις ακούμε στον καθημερινό λόγο των ανθρώπων που μας περιβάλλουν. Με αυτόν τον τρόπο, μας δείχνουν πως οι πηγές των δημόσιων λόγων για το έθνος συνδέονται μεταξύ τους με μια μηχανική διαδοχή. Ο λόγος του κράτους και των μηχανισμών του είναι σημαντικός, αλλά αποτελεί συνάρτηση των κυβερνήσεων, κι αυτές με τη σειρά τους εξαρτώνται από τα πολιτικά κόμματα και τις κοινωνικές δυνάμεις. Μηχανισμοί επιφορτισμένοι με την αναπαραγωγή του κυρίαρχου ταυτοτικού λόγου, όπως το σχολείο, δεν λειτουργούν εν κενώ. Στελεχώνονται από πραγματικούς ανθρώπους με συγκροτημένη ατομική και εθνική ταυτότητα, οι οποίοι δεν λειτουργούν μηχανικά. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης –παρά τη διαπλοκή τους– δεν ελέγχονται από την κυβέρνηση, και συνεπώς ακολουθούν τη δική τους ατζέντα. Όλες αυτές οι φωνές και άλλες ακόμη, διεκδικούν να εκφράσουν «αυθεντικά» την ταυτότητα – και, ενδεχομένως, να την καθορίσουν. Με αυτόν τον τρόπο όμως, συντίθεται ένας ταυτοτικός θόρυβος μάλλον, παρά μια σαφής και μοναδική κυρίαρχη ταυτοτική αφήγηση.

Από τον πλούτο των σημάνσεων τις οποίες όλοι οι προηγούμενοι επικαλούνται, τα μέλη του έθνους επιλέγουν εκείνες που τους ταιριάζουν. Από την ανάλυσή μας φαίνεται πως, με στατιστικά σημαντικό τρόπο, η επιλογή συνδέεται με την πολιτική τοποθέτηση. Σε κάθε περίπτωση όμως, ένα μέρος των απαντήσεων μένει εκτός ερμηνείας. Είναι σαφές πως διαφορετικές εμπειρίες ζωής οδηγούν στην επιλογή διαφορετικών σημάνσεων. Οι εμπειρίες αυτές διαμορφώνουν το φίλτρο που επιτρέπει σε κάποιους δημόσιους λόγους να βρίσκουν γόνιμο έδαφος, ενώ άλλους τους αποκλείει.

Οι τέσσερις εναλλακτικές ταυτοτικές αφηγήσεις δείχνουν πως η επιδίωξη της μιας ταυτότητας είναι μάταιη, και η θεωρητική αναζήτησή της ατελέσφορη. Το γεγονός αυτό επιτρέπει να κατανοήσουμε, για παράδειγμα, γιατί διεξήχθη –μερικά χρόνια μετά την έρευνά μας– ο ταυτοτικός πόλεμος γύρω από το βιβλίο της ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού: το ζήτημα άγγιξε ένα τραύμα που έχει βαρύτητα, παράγει νόημα και προκαλεί πόνο στις δύο από τις τέσσερις ομάδες που αναγνωρίσαμε εδώ. Άσχετα από τις προθέσεις των συγγραφέων και του Υπουργείου Παιδείας, η επούλωση του ταυτοτικού τραύματος –και, κατ' επέκταση, η συγκρότηση της ταυτότητας– δεν επιτυγχάνεται με διοικητικές πράξεις.

Ωστόσο, από την ανάλυσή μας έμεινε ένα υπόλειμμα (Πίνακας 8): μια σειρά αξιών, χαρακτηριστικών, προσωπικοτήτων και ορισμών του έθνους υποδείχθηκε από την ανάλυση πως δεν συναρτάται με καμιά από τις τέσσερις εθνικές αφηγήσεις. Πρόκειται για σημάνσεις που αποτελούν έναν εσωτερικό πυρήνα, τον «χάρτη», κατά κάποιον τρόπο, πάνω στον οποίο αποτυπώνονται οι εναλλακτικές διαδρομές. Με αυτήν την έννοια, πρόκειται ενδεχομένως για ένα ταυτοτικό υπόστρωμα, στο οποίο στηρίζονται οι τέσσερις αφηγήσεις. Παράδοση, ιστορία και οικογένεια, αλλά επίσης ελευθερία και ανθρωπισμός συνθέτουν τον αξιακό του ορίζοντα. Πολιτισμός, φιλοπατρία και ατομικισμός είναι τα χαρακτηριστικά που αναγνωρίζει στους Έλληνες. Το ταυτοτικό υπόστρωμα συγκροτείται πάνω σε οικεία υλικά. Από ποσοτική άποψη η εμβέλειά τους είναι περιορισμένη, αυτό όμως δεν αλλάζει το γεγονός ότι αποτελούν κοινό τόπο των ταυτοτικών αφηγήσεων και στρατηγικών των τεσσάρων ομάδων. Μάλιστα, αυτή η ιδέα του κοινού τόπου εμφανίζεται στις αναλύσεις της πολυδιάστατης κλιμάκωσης, οι οποίες τα τοποθετούν περίπου στο σημείο τομής των αξόνων (Διαγράμματα 1-3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Το ταυτοτικό υπόστρωμα

ΑΞΙΕΣ	ΛΕΞΕΙΣ	ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ	ΕΘΝΟΣ
Αυθεντικότητα	Αυθεντικότητα	<i>Θετικές:</i>	Πληθυσμός
Παράδοση	Φιλοπατρία	Καποδίστριας	Έλληνες
Ιστορία	Πολιτισμός	Μ. Αλέξανδρος	Ψυχική Γεωγραφία
Ελευθερία	Ατομικισμός	Κολοκοτρώνης	Επικράτεια/Πατρίδα
Οικογένεια	Ελληνικότητα		«Σύνολο κοινών
Ανθρωπισμός		<i>Αρνητικές:</i>	αντιλήψεων και βλέψεων,
		Βασιλείς	αισθημάτων και ιδεών»
		Ελ. Βενιζέλος	Καταγωγή

Εστιάζοντας στον Κολοκοτρώνη, τον Μέγα Αλέξανδρο και τον Καποδίστρια ως προσωπικότητες που επηρέασαν θετικά την ελληνική ιστορία, συγκροτεί έναν ηρωικό πυρήνα, ο οποίος αναδεικνύει μια εξωστρεφή, επική εικόνα του εθνικού εαυτού. Μια εικόνα, όμως, που φέρει το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσω της αρνητικής αναφοράς στον Ελ. Βενιζέλο και τους Βασιλείς. Η πολυδιάστατη κλιμάκωση έδειξε μια πλήρη ταύτιση της αρνητικής αναφοράς στον Ελ. Βενιζέλο με την αναφορά στον Κολοκοτρώνη. Η ψυχική ιστορία που συνθέτουν οι προσωπικότητες επιμένει να συνδέει γεγονότα τα οποία απέχουν μεταξύ τους έναν ολόκληρο αιώνα, σαν να αποτελούν εκδήλωση μιας εθνικής μοίρας: η υπόσχεση της Επανάστασης του 1821 συναντάται με τη διάψευση της προσδοκίας για ένα κράτος που θα την εκπλήρωνε, περιλαμβάνοντας στους κόλπους του ολόκληρο το έθνος. Η προσδοκία ενός πολιτικά εκσυγχρονισμένου δημοκρατικού κράτους, την οποία κόμισε ο Καποδίστριας, συναντάται με τον διχασμό των αρχών του 20ού αιώνα. Αυτός ο κύκλος, η κίνηση ανάμεσα στην υπόσχεση και τη ματαιώση, φαίνεται να εγκλωβίζει την εθνική φαντασία και να καθοδηγεί τις ερμηνείες και τις αναγνώσεις του παρόντος ως επανάληψης.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνά μας επιχείρησε να προσεγγίσει την εθνική ταυτότητα στον ιδιωτικό λόγο μέσω των σημάνσεων, δηλαδή των χαρακτηριστικών που επικαλούνται τα άτομα για να υποστηρίξουν το αίτημα συμμετοχής τους στο έθνος. Η αναζήτηση των σημάνσεων

κινήθηκε σε τέσσερις κατευθύνσεις: τον ιδανικό εθνικό εαυτό, την εικόνα του πραγματικού εαυτού, τη σχέση με τον εθνικό χρόνο και τις προσωπικότητες αναφοράς, και το νόημα του έθνους. Ο πλούτος των σημάνσεων που συγκεντρώσαμε ήταν εντυπωσιακός, αν και αναμενόμενος. Πράγματι, οι σημάνσεις αυτές καθαυτές δεν ήταν –ούτε θα μπορούσαν να είναι– άγνωστες σε όποιον μελετά την ελληνική εθνική ταυτότητα. Μάλιστα, δεν ήταν –ούτε θα μπορούσαν να είναι– άγνωστες για τα μέλη του έθνους. Το καινούργιο στοιχείο είναι πως η ανάλυσή τους μας παρείχε τη δυνατότητα να χαρτογραφήσουμε τις σημαίνουσες διαδρομές και να ανασυγκροτήσουμε τις ενεργές ταυτοτικές αφηγήσεις σε ένα «χαμηλότερο», λιγότερο επεξεργασμένο επίπεδο από εκείνο των δημόσιων λόγων.

Έτσι διαπιστώσαμε πως οι μείζονες σημάνσεις του εξιδανικευμένου εθνικού εαυτού αναφέρονται στον «πολιτισμό», την «αυθεντικότητα», την «πατρίδα» και τη «δημοκρατία». Οι σημάνσεις αυτές αντιπαραθέτουν πολιτικά και πολιτισμικά γνωρίσματα του έθνους, αλλά επίσης λόγια και δημόδη γνωρίσματα. Ήδη λοιπόν από την πρώτη αυτή κατηγορία σημάνσεων ξαναβρίσκουμε τη διάκριση μεταξύ ελληνικότητας και ρωμοσύνης, που προσφυώς ο Τσαούσης ονόμασε το «ελληνορωμέικο δίλημμα». Παραδόξως όμως, το «δίλημμα» που εκδηλώνεται σε ένα «ανώτερο» επίπεδο ανάλυσης φαίνεται πως για τα άτομα –τα μέλη του έθνους– δεν υφίσταται. Πρόκειται για εναλλακτικές μορφές «αυτοπαρουσίασης» και «αυτογνωσίας», που διαμορφώνουν ένα ευέλικτο νοητικό σχήμα και όχι ένα άκαμπτο ντετερμινιστικό μοντέλο (Herzfeld, ό.π.: 131).

Οι μείζονες σημάνσεις που αναφέρονται στον πραγματικό εθνικό εαυτό όπως τον αντιλαμβάνονται όσοι συμμετείχαν στην έρευνα είναι η «αυθεντικότητα», η «αλλοτρίωση» και η «ρωμοσύνη». Αναδύεται με αυτόν τον τρόπο μια διάσταση ανάμεσα στη λαϊκή ταυτότητα (είτε ως επιβεβλημένη από το έθνος είτε ως συνειδητή επιλογή) και την πονηρή, ατομοκεντρική, χρησιμοθηρική συμπεριφορά την οποία ο Τσουκαλάς συνοψίζει με τον όρο «τζαμπατζής» (Τσουκαλάς, 1996: 143 κ.εξ.) και ο λαϊκός και δημοσιογραφικός λόγος ήδη πριν την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας συνόψιζε στον χαρακτηρισμό «λαμόγιο».

Η διερεύνηση της υποκειμενικής σημασιοδότησης του εθνικού χρόνου ανέδειξε ένα ενδιαφέρον νέο στοιχείο: την κυριαρχία των αναφορών (θετικών και αρνητικών) στη νεότερη και τη σύγχρονη Ελλάδα. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό το εύρημα πως οι ερωτηθέντες

ως δεύτερη, πιο τραυματική εποχή μετά τη δικτατορία της περιόδου 1967-1974, βίωναν την περίοδο της Μεταπολίτευσης, και μάλιστα αρκετά χρόνια πριν την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, η οποία κλόνησε το μεταπολιτευτικό οικοδόμημα. Αντίστοιχης σημασίας είναι και η διαφοροποίηση που διαπιστώσαμε στο εσωτερικό της ομάδας, η οποία αρνήθηκε να αυτοτοποθετηθεί στην πολιτική κλίμακα Αριστερά-Δεξιά. Η διαφοροποίηση αυτή των ταυτοτικών σημάνσεων ενδέχεται να ερμηνεύει αποκλίσεις στην πολιτική συμπεριφορά μιας ομάδας η οποία αντιμετωπίστηκε από τους αναλυτές (π.χ. Βερναρδάκης, ό.π.: Λούλης, 1995) ως ενιαία υπό τον τίτλο του «μεσαίου χώρου».

Το εύρος των σημάνσεων που χρησιμοποίησαν οι συμμετέχοντες στην έρευνα για να περιγράψουν την υποκειμενική βίωση του έθνους και της συμμετοχής σε αυτό ήταν ιδιαίτερα μεγάλο. Αποκαλύφθηκε έτσι ένα πλούσιο σύμπαν που κινείται από τον πολιτισμό ως την ψυχική γεωγραφία των παιδικών χρόνων και φτάνει μέχρι τον κοσμοπολιτισμό και την αποκήρυξη του έθνους.

Η ανάλυση έδειξε πως μέσα στο σύμπαν των σημάνσεων που καταγράψαμε είναι δυνατόν να ανασυνθέσουμε τις κύριες ταυτοτικές αφηγήσεις. Μολονότι σχετίζονται με τις πολιτικές εθνικές αφηγήσεις, για ορισμένες από αυτές διαπιστώσαμε πως δημογραφικοί παράγοντες, ιστορίες ζωής (διαζύγια, παιδιά, διαβίωση στο εξωτερικό, βαθμίδα εκπαίδευσης στην οποία υπηρετούν) και πολιτική τοποθέτηση συνδιαμορφώνουν την επιλογή ταυτοτικής αφήγησης. Παρά ταύτα, και καθώς η πολιτική τοποθέτηση σχετίζεται σταθερά με κάθε μια από τις αφηγήσεις αυτές φωτίζοντάς τες από μια υποκειμενική σκοπιά, τη διατηρήσαμε ως σημείο αναφοράς για τις τέσσερις εκδοχές της νεοελληνικής ταυτότητας.

Οι τέσσερις αυτές εναλλακτικές αφηγήσεις της εθνικής ταυτότητας, συνδεδεμένες

- με διαφορετικές πολιτικές στρατεύσεις,
- με διαφοροποιημένη βίωση του παρόντος, άλλοτε ως πρόκλησης και άλλοτε ως τραύματος,
- με την ενσωμάτωση των κοινωνικών εμπειριών στο εθνικό,
- με τη διαμόρφωση γενεαλογιών που όχι μόνο προσφέρουν ένα επιθυμητό παρελθόν αλλά, ταυτόχρονα, προσανατολίζουν την ταυτότητα σε εναλλακτικά μέλλοντα,

χωρίς να προσφέρουν κάτι εντελώς άγνωστο σε πρώτο επίπεδο, συνιστούν, ωστόσο, μια σημαντική υπόμνηση άλλης τάξεως: ότι η «εθνική ταυτότητα» είναι μια αφαίρεση, εκεί που στην πραγματι-

κότητα υπάρχουν πληθυντικές εθνικές ταυτότητες. Ότι οι ατομικές ταυτοτικές στρατηγικές παρουσιάζουν μεγάλα περιθώρια ιδιολεκτικής αναφοράς στο εθνικό, αλλά στην πραγματικότητα μπορούν να εγγραφούν σε έναν πεπερασμένο και πάντοτε πληθυντικό αριθμό ταυτοτήτων. Όσο επιμένουμε στην εθνικιστική φαντασίωση που διακηρύσσει πως για κάθε έθνος υπάρχει μία και μόνο εθνική ταυτότητα, θα βρισκόμαστε αντιμέτωποι με παράδοξα και αντιφάσεις, θα ωθούμαστε στην αναγνώριση σχάσεων, διχασμών και εθνικής σχιζοφρένειας. Αντίθετα, αποδεχόμενοι την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων, έχουμε τη δυνατότητα να αφουγκραστούμε περισσότερες εναλλακτικές, παράλληλες ή αντίθετες μεταξύ τους εθνικές αφηγήσεις, καθεμιά από τις οποίες διαθέτει εσωτερική συνέπεια και ισοροπία.

Αυτό που, εκ πρώτης όψεως λοιπόν, φαντάζει ως εσωτερική αντίφαση της ταυτότητας, αποτελεί ένδειξη της πολλαπλότητας των ταυτοτήτων.

Η κατανόηση της πραγματικής λειτουργίας του ταυτοτικού υπολείμματος ή υποστρώματος προϋποθέτει νέες έρευνες. Ομοίως, νέες έρευνες προϋποθέτει η κατανόηση της σταθερότητας των σημάνσεων ή των αναδιευθετήσεων τους στον άξονα του χρόνου. Καθώς οι σημάνσεις αποτελούν μέρος της υποκειμενικής βίωσης της συμμετοχής στο έθνος, και καθώς η συμμετοχή αυτή μετασηματίζεται συν τω χρόνω, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ανιχνεύσουμε τη δυναμική της συμπεριφορά. Κάθε έρευνα αποτυπώνει μια στιγμιαία αποκρυστάλλωση ενός δυναμικού φαινομένου, η επανάληψη όμως της έρευνας μεγιστοποιεί τη δυνατότητα για εμβάθυνση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσσα

- Αβδελά Ε., 1998, *Ιστορία και σχολείο*, Αθήνα, Νήσος.
 Anderson B., 1997, *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη.
 Ανδρεάδης Γ., 1989, *Τα Παιδιά της Αντιγόνης: Μνήμη και ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης.
 Βακαλόπουλος Α. Ε., 1983, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα: έρευνα, πορίσματα, διδάγματα*, Θεσσαλονίκη.
 Βέικος Θ., 1993, *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα.

- Βερναρδάκης Χ., 2005, «Πολιτικά κόμματα και “μεσαίος χώρος”. Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», στο Βερναρδάκης Χ. (επιμ.), *VPRC - Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004: Αναλύσεις πολιτικής και κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Σαββάλας, σ. 57-85.
- Βόγλη Ε. Κ., 2007, «Έλληνες το γένος»: *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Gellner E., 2002, *Εθνικισμός: Πολιτισμός, πίστη και εξουσία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Δεμερτζής Ν., 1996, *Ο λόγος του εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Δεμερτζής Ν., 2012, «Ο ελληνικός εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 28.
- Δεμερτζής Ν., Ρουδομέτωφ Β., 2012, «Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 28 (online: <http://www2.media.uoa.gr/sas/issues/28issue/01.html>) .
- Δεμερτζής Ν., Πασχαλούδη Ε., Αντωνίου Γ. (επιμ.), 2013, *Εμφύλιος: Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Διαμαντούρος Ν., 2000, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Ζιάκας Θ., 2003, *Πέρα από το άτομο. Το αίτημα της ελληνικής ταυτότητας: Γενική εισαγωγή*, Αθήνα, Αρμός.
- Καραποστόλης Β., 2010, *Διχασμός και εξιλέωση: Περί πολιτικής ηθικής των Ελλήνων*, Αθήνα, Πατάκης.
- Καψάλης Α., Μπονίδης Κ., Σπητιάνου Α. (επιμ.), 2000, *Η εικόνα του «άλλου» γείτονα στα σχολικά βιβλία των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα, Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Kedourie E., 1999, *Ο εθνικισμός*, Αθήνα, Κατάρτι.
- Κουλούρη Χ., 1988, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914): Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*, Αθήνα, ΓΓΝΓ.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α., 1979, *Λαογραφικά μελετήματα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης.
- Leigh-Fermor P., 1980, «Το ελληνο-ρωμέικο δίλημμα», *Εποπεία*, 50, σ. 709-712.
- Λέκκας Π., 1996, *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Β' έκδοση, Αθήνα, Κατάρτι.
- Λέκκας Π., 2001, *Το παιχνίδι με τον χρόνο: Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Λούλης Γ., 1990, *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα: Εκλογές - κοινή γνώμη - πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης.
- Μήλλας Η., 2001, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων: Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Μιχαλοπούλου Α., Τσάρτας Π., Γιαννησοπούλου Μ., Καφετζής Π., Μανώλογλου Ε., 1998, *Μακεδονία και Βαλκάνια: Ξενοφοβία και ανάπτυξη*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Παναγιωτοπούλου Ρ., 1996, «Κατασκευή εθνοκεντρικών στερεοτύπων από τον Τύπο στο παράδειγμα του Μακεδονικού ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 89-90, Α-Β, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 232-274.
- Σβορώνος Ν. Γ., 2004, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα, Πόλις.
- Σκοπετέα Ε., 1988, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο.

- Smith A. D., 2000, *Εθνική ταυτότητα*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Τζιόβας Δ., 1989, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Τσαούσης Δ. Γ., 1983, «Ελληνισμός; και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Τσαούσης Δ.Γ. (επιμ.), *Ελληνισμός - ελληνικότητα: Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία.
- Τσουκαλάς Κ., 1985, *Εξάρτηση και αναπαράγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., 1996, *Ταξίδι στον χρόνο και την ιστορία*, τ. Β, Αθήνα, Πλέθρον.
- Τσουκαλάς Κ., 1999, *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος: Περιπέτειες σημασιών*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Φραγκουδάκη Α., Δραγώνα Θ. (επιμ.), 1997, «Τι είν' η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Χαραλάμπης Δ., κ.ά., 2000, *Έθνος και δημοκρατία στην ελληνική εκπαίδευση, Έκθεση Έρευνας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Herzfeld M., 1998, *Η Ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Herzfeld M., 2002, *Πάλι δικά μας: Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Hobsbawm E., 1994, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα, Καρδαμίτσα.

Ξενογλώσση

- Azaryahu M., Kellerman A., 1999, «Symbolic places of national history and revival: a study in Zionist mythical geography», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24 (1), pp. 109-123.
- Condor S., 2000, «Pride and Prejudice: identity management in English people's talk about "this country"», *Discourse and Society*, 11 (2), pp. 175-205.
- Connor W., 1994, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton, Princeton University Press.
- Csepeli O., 1989, *Structures and contents of Hungarian national identity: Results of political socialization and cultivation*, Frankfurt am Main, Verlag Peter Lang.
- de Raad B., Peabody D., 2005, «Cross-culturally recurrent personality factors: Analyses of three factors», *European Journal of Personality*, 19 (6), pp. 451-474.
- Hedetoft u., 1995, *Signs of nations: Studies in the political semiotics of self and other in contemporary European nationalism*, Aldershot, Dartmouth Publishing.
- Hunyady O., 1998, *Stereotypes during the decline and fall of Communism*, London & New York, Routledge.
- Jacobson J., 1997, «Perceptions of Britishness», *Nations and Nationalism*, 3 (2), pp. 181-199.
- Kiely R., Bechhofer F., Stewart R., McCrone D., 2001, «The markers and rules of Scottish national identity», *The Sociological Review*, 49 (1), pp. 33-55.
- Larsen K. S., κ.ά. 1992, «National identity: A new look at an old issue», *Journal of Social Behavior and Personality*, 7 (2), pp. 309-322.
- Langlands R., 1999, «Britishness or Englishness? The historical problem of national identity in Britain», *Nations and Nationalism*, 5 (1), pp. 53-69.
- Leigh-Fermor P., 1966, *Roumeli: Travels in Northern Greece*, London, John Murray. Leoussi

- A., 2004, «The ethno-cultural roots of national art», *Nations and Nationalism*, 10 (1/2), pp. 143-159.
- McCrae R. R., Costa P. τ., 1996, «Toward a new generation of personality theories: Theoretical contexts for the Five-Factor Model», in Wiggins J. S. (ed.), *The five-factor model of personality. Theoretical perspectives*, N. York & London, The Guilford Press, pp. 51-87.
- McCrone D., 2002, «Who do you say you are? Making sense of national identities in modern Britain», *Ethnicities*, 2 (3), pp. 301-320.
- McCrone D., Stewart R., Kiely R., Bechhofer F., 1998, «Who are we? Problematising national identity», *The Sociological Review*, 46 (4), pp. 629-652.
- Middleton D. J., Edwards D., 1990, *Collective remembering*, London, Sage.
- Peabody D., 1985, *National Characteristics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Peabody D., 1999, «Nationality characteristics: Dimensions for comparison», in McCauley Draguns L. (ed.), *Personality and person perception across cultures: Personality in culture*, Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates, pp. 65-84.
- Tollebeek J., Verschaffel τ., 2004, «Group portraits with national heroes: The Pantheon as an historical genre in nineteenth-century Belgium», *National Identities*, 6 (2), pp. 91-106.
- Tzanelli R., 2006, «“Not MY Flag!” Citizenship and nationhood in the margins of Europe (Greece, October 2000/2003)», *Ethnic and Racial Studies*, 29 (1), pp. 27-49.
- Wallis M., Duggan P., 2011, «Editorial: On trauma», *Performance Research*, 16 (1), pp. 1-3.
- Whipple E. M., 2004, «Eminence revisited», *History of Psychology*, 7 (3), pp. 265-296.
- Wilterdink N., 1992, «Images of national character in an international organization: Five European nations compared», *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 28 (1), pp. 31-49.

